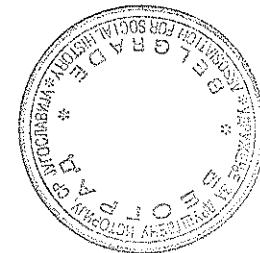

UDK 93/99

YU ISSN 0354-5318

ГОДИШЊАК ЗА
ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. I

1994.

свеска 1

Београд

САДРЖАЈ

Андреј Митровић, Скица предлога за расправљање о проучавању историје друштва 5-7

Чланци и расправе

Предраг Ј. Марковић, Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље 11-34
Љубодраг Димић, Историографија и идеологија - југословенско уметничко искуство 1945-1955. 35-54

Прилози из истраживања

Тијана Чолак-Антић, Књижевно-уметнички салони у Београду 1830-1940 57-66
Коста Николић, Радници у грађанском друштву Краљевине СХС/Југославије (1921-1931) 67-76
Олга Манојловић, Културни живот Београда у време немачке окупације 1941-1944. у светлу писања београдске штампе 77-90

О идејама и књигама

Дубравка Стојановић, Један поглед на литературу о теорији пракси и историји демократије 93-102
Бошко А. Спасојевић, Lenard J. Cohen, Broken Bonds-the Desintegration of Yugoslavia 103-106

Скица ћредлога за расправљање о проучавању историје друштва

*у виду уводне речи о сврси и задацима Годишњака за
друштвену историју*

Намера Годишњака за друштвену историју, који се првом својом свеском представља стручци, није у суштини друга до да се придржи посебојеним историјским часописима и зборницима код нас и да добији се бар унеколико могућностима за објављивање резултата истраживања, посебно, оних осћиварених од млађих историчара. Ово подразумева и жељу да се подстакне на нове, даље или систематичније ступије и зато је подручје занимања наше публикације ограничено на проучавање друштва у Србији 19. и 20. века, али сагледано у ширим оквирима, у првом реду Балканског полуострва. Друштво као област историјских појава зачео је у нас обраћавати још Вук Стефановић-Караџић, а први историјски учинак постигао 1891. године Стојан Новаковић значајном монографијом Село. Упркос више успелих велих и многих радова који су следили, сме се рећи да ова проблематика није довољно истраживана и да је пошто утврдиши постојање континуитета са предходницима из 19. века.

У основе занимања стављена је историја грађанства, друштвеног слоја схваћеног, с обзиром на његово месно и улогу, као „динамичне средине”, средине чији центар друштва заснован је на шековинама „индустријске револуције” и њој одговарајуће цивилизације. У сваком случају је у штању сложена материја узето хронолошки и тематски. Обухватија постосманско раздобље и доба развијених самосталних држава, нужно су додирнути и чешчи и по дејствије дуго постискивање грађанства од стране социјализма бориличког типа и по највећем делу Балкана. Изузетна је унутрашња, историјско-географска регионална сложеност утицаја балканског света, при томе смештеној између средоземног и европског, ојбинереног привредном и друштвеном заосталошћу, близкој источноевропском, упоредо изложеног деловању сјалино подстизајног и изузетно привлачног, привредно и културно моћног западноевропског друштва. Отуда важност разноврсних утицаја, најпре оних који су долазили из суседне Средње Европе, међу којима подељене на недовољно развијени источни (Хабсбуршко царство, али са простирајућим Чешком)

и па, до краја 19. века ће се то показати, високо развијен западни део (Немачка, Швајцарска). Наведено чини разумљивим зашто методолошки поступак треба у великој мери да буде заснован на интензивним компартивним ступудијама праћеним теоријским које нуди обрасце научних штумачења и омогућава засноване хипотезе, корисне и за усмеравање истраживачког патора и за, на крају, уобличавања резултата.

Издавање праћених никако не значи да се искључује проучавање стапалих слојева и запемарују стварање слике и анализа друштва као целине. Претпостављено је бављење и развићком и застапањем, шиме и особитостима европеизације и модернизације у условима неразвијености и шешког превазилажења наслеђа. Сами изазови и утицаји европских узора били су двојаки: и модерни (у свим случајевима унапређивања услова живота) и, чак, антимодерни (у случајевима антагонизама међу државама и себичној начела *sacred egoism*, онда рапова, пропаганде, ирационалних идеологија, корупција капиталистичког типа итд.). Питање развићка праљки и одговарање има ли процеса и уколико га има у чему је, ипто захтева утврђивање првих садржаја процеса и, у оквиру њих, начина стапања комбиновања старог и новог, супротстављених или стопивих међу собом.

Методолошки и теоријски у средину тајсне је она нарочито усмена саславница историографије присује већ више од једног стаполећа и у последњих тридесетак година изузетно плодна у праћу схватања и штумачења друштва од стране Макса Вебера и педоматички и без предрасуда читавог Карла Маркса. Она је очувала сазнаје методолошке основе немачког историзма, али их је и обогатила усвајањем концепција француске просветнитељске и учинка и истраживања енглеске историографије, у неким истакнутијим случајевима (школа „Аналиста“) и француске географске школе. Добро су дошли - бар у овој нашој раној фази - сви истински стручни приступи, паиме веома разноврсна учења обележена именима друштвена историја или социјална историја или заједно друштвена и социјална историјска наука, па историја свакодневище, малог човека, маргиналних група, итд. Отуда и потреба што уже сарадње са политичком и економском, изузетно важним економским наукама и социологијом. Испоје се избечи ограничења која простирују из суве чврстих оквира научних школа, али и еклектичност на другој страни, пошто се хоће корист коју може пружити стапање различитих полазишта, поступака и гледишта уз услов интензивних истраживања посебних појава, штапања и проблема.

Тежи се, у оквиру рада на ужој проблематици историје српског друштва новијег раздобља, виђењу човековој друштвеној животу у оквирима повезаних великих и сложених посебних подручја привредних, друштвених, политичких и културних појава историје; разумева се свећ као концептуитет који окупља дисциплините; признаје се у стварности проптически стај процеса и структура. Сагласно свему и упркос посвећености „динамичној средини“, хоће се, ради постизања целовитости, проучавање свих слојева и група, дакако и појединача, било „малог човека“ било „историјске личности“, не запемарује се ни

реалност великог значаја доказаја и уз признавање да њих има и дубоко прекрећених. Говоримо о потреби осматривања схватања о целовитој историји.

Годишњак за друштвену историју тежи да у границама могућности дојрише анализичком праћењу целовитог схватања и виђења историје, што посредством увек посебних, па истраживањима заснованих обрада и теоријских разматрања појединачних тема друштвених историја схвачање. Жеља је окупити у што већој мери сараднике из различитих струка и земаља, поштовајући са балканском простором. Намерава се постепени стапни ритам излажења и то с при свеске годишње, које би требало да се редовно појављују крајем априла, почетком септембра и средином децембра у свакој години у којој буде могоћ излазити Годишњак.

Београд, август 1994.

Andrej Mihrović

ЧЛАНЦИ
И
РАСПРАВЕ

Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље

Апстракт: У чланку је реч о теорији модернизације и њеној примени на друштвени развој Југославије и источне Европе између два светска рата. Теорија модернизације служи као оквир за упоредно изучавање различитих друштава, и то је њена предност. Класична теорија модернизације се одликовала уоништеошћу и қрутошћу модела. Критику класичне теорије дао је Ханс Улрих Велер седамдесетих година. У чланку је теорија модернизације применеана уз Велерове корекције. Модернизациски процеси су праћени на пољу привреде, друштва и политике. У југословенском друштву, а и у осталим источноевропским друштвима се јављају исте или сличне полемике око правца друштвеног развоја, а и државна политика привредног развоја показује заједничке црте.

1.1 Теоријска основа проблема

Сама реч 'модерно' потиче из средњовековног латинског и може се наћи и код Шекспира. Модернизација је, пак, новији термин за који до сада чак и у најпознатијим речницима страних речи није било адекватног тумачења. У Вујаклијином речнику, на пример под одредницом „модернизација“ пише: „Удешавање или приснавање по најмодернијем укусу (начину, схваташу).“¹ Иако је теорија модернизације релативно скорог по рекла, јер је она установљена педесетих и шездесетих година XX века, њени корени сежу дубље у историју друштвених мисли. Већина друштвених теорија XIX века делила је заједничку веру у непрестани прогрес друштва. То су, дакле, све идеје од Контовог напретка, Спенсеровог еволуционизма, Веберове рационализације.² Можда је најдиректније предак модернизациске теорије сам Маркс, који у уводу за КАПИТАЛ каже: „Земља која је индустријски развијенија показује мање развијеној земљи само слику њене сопствене будућности.“³ Свим поменутим друштвеним теоријама, па и модернизацији је заједничко уверење да је напредак друштва линеаран, те да сва друштва у свом развоју пролазе сличне ступњеве. Оне свет

¹ М. В. Вујаклија: ЛЕКСИКОН СТРАНИХ РЕЧИ И ИЗРАЗА, Београд 1966.

² H. U. Wehler: MODERNISIERNUNGSTHEORIE UND GESCHICHTE, Goettingen 1975, 11

³ Маркс-Енгелс: САБРАНА ДЕЛА, т. XXI СТР. 14 БЕОГРАД 1970.

промиšљају у дихотомијама. То су код Спенсера хомогнитет и диференцијација, код Вебера традиционалност и рационализација, код Диркесма органска и механичка повезаност. Код модернизационе теорије, развојна дихотомија је представљена у пару Модерно-Традиција. Класична теорија је развила читав каталог супротности које карактеришу ова два пола друштвеног развоја. Како би развој основних друштвених феномена био оларизован према класичној модернизационој теорији, види се у табели на следећој страни.

Ханс Улрих Велер је у поменутом раду критиковао овако уопштену и заоштрену поделу друштва. Нека уопштавања настала из недовољног познавања историјских чињеница потеска су од социолога који су формулисали овакве црно-беле поларизације. Он указује на то да су традиционална друштва мобилнија и хетерогенија него што се обично претпоставља. Друго, модерне и традиционалне црте нису увек супротстављене једне другима, већ заједно и упоредо постоје не само у истим друштвима већ и код истих људи. Као пример наводи рајске предузетнике XIX века. Друго, већина класичних модернизационих теорија су тзв. домино-теорије, по којима су сви процеси узјамно толико повезани да ако се промени један елеменат, линеарно се мењају и сви остали. На пример, индустријализација повлачи демократизацију. У стварној прошлости, у првој индустријализованој земљи Великој Британији било је више људи са правом гласа 1715. него 1832. године.⁴

КЛАСИЧНЕ МОДЕРНИЗАЦИОНЕ ДИХОТОМИЈЕ

Друштвени феномен	у традиционалном	у модерном друштву
писменост	ниска	висока
социјална диференцијација	мала	велика
приходи	мали, велике разлике	велики, теже изједначавању
емпатија	мала	велика
породица	доминација великих примирачких група	ужа породица
комуникација	лична	медијска
конфликти	отворени, рушилачки	институционализовани компромиси
дужина живота	мала	велика
мобилност	слаба	снажна
политичка партиципација	мала	велика
регрутовање елите	затворено, предодређено	отворено према заслуги
продуктивност	ниска	висока
религија	доематска, државна	секуларизована, одвојена од државе
осећање припадности	локрајинско	национално
друштвene улоге	ојачавају	специјализоване
социјална структура	хомогане, стабилне локалне групе	хетерогене мобилне групе
технологија	неразвијена	развијена
привреда	аграрна, сировинска	индустријска, технологичка

⁴

H. U. Wehler, оп. цит стр. 18-34.

Могло би се рећи да је основна црта Велерове критике модернизационе теорије сумња у основно веровање класичних облика те теорија: једносмерност и линеарност друштвене еволуције. Тиме се Велер приближава социолозима друге половине осме деценије, по којима је модернизација један противречан и дисхармоничан процес. То је процес који може захватити само нека поља друштвеног развоја. Онда се може говорити о парцијалној модернизацији која је, по Рушемејеру „процес промене друштвених облика, уз истовремено постојање изразито мање модерних структура у једном те истом друштву“. Други аутори сличне појаве зову деформисаном или конзервативном модернизацијом, док се у случају пропале модернизације може говорити о њеном слому.⁵ (Ова последња, Ајзенштатова поставка делује врло актуелно за крај XX века у Југославији.)

Најновија разматрања теорије модернизације истичу да је, и поред мана које ова теорија има, она ипак незаменљив оквир за упоредна изучавања различитих друштава, као и за свеобухватно проучавање развоја, појединачних сегмената сваког друштва посебно.⁶ Наравно, употреба теорије модернизације захтева пре свега пажљив однос према историјским чињеницама. Никако се историјска стварност не сме уграварати у калупе уопштених дихотомија и парадигми, већ обратно, теоријски модели би требало да произазију из саме историјске збиље и да буду довољно савитљиви да обухвате сву разноликост, а најчешће и противречност човековог света.

Да би се модерни токови боље пратили, као и да би се избегло упадање у гренику тзв. домино теорије, изучавање теорије модернизације може постати прецизније ако се она прати по одређеним пољима друштвеног живота. Најлогичније је, стoga, макропроцес модернизације поделити на три потпроцеса; политичку, друштвену и привредну модернизацију.

1.2. Политичка модернизација

Модернизација политичких установа се у свим теоријама једнодушно сматра тековином европске цивилизације (као и њених прекоморских изданака). Макс Вебер је у својој терминологији то овако изразио: „Држава у смислу рационалне државе постојала је само на Западу“. Он је сматрао да је једна од главних одлика такве државе посвећенна и рационална управа, што није сасвим уверљиво када се узму у разматрање државе са проповеденом управом које ипак нису модерне, као мандаринска Кина, или Византија. Новија схватања подразумевају сет карактеристика модерног политичког друштва.

Разни аутори набрајају разне групе. Ипак сви сматрају да је једна од главних особина политичке модерности демократизација, и једнакост као општеприхваћен идеал. Ту је и стварање модерне државе засноване на грађанину појединцу, као и промена односа центара моћи и периферије,

⁵ Цитирано према F. Adam: DEFORMISANA MODERNIZACIJA-PARADOKS SOCIJALISTIČKE MODERNIZACIJE у зборнику: MODERNIZACIJA I DRUŠTVENI RAZVOJ, Београд 1990, стр. 145-155.

⁶ P. N. Sterns: MODERNIZATION AND SOCIAL HISTORY, SOME SUGESTIONS AND MUTTED CHEER; Journal of Social History, XIV/1980 p189-209.

⁷ М. Вебер: ПРИВРЕДА И ДРУШТВО, т. II, Београд 1976, стр. 423.

тј. секуларизација и детрадиционализација старих центара моћи и олакшана партиципација грађана у њима.⁸ Било је и покушаја уставновљавања регионалних образаца. Сирил Блек је издвојио седам образаца:

- 1) ране модернизаторе као што су Енглеска и Француска,
- 2) прекоморски издаци ових земаља,
- 3) земље континенталне Европе модернизоване после Француске револуције,
- 4) Латинску Америку,
- 5) земље модернизоване без спољне интервенције, или под утицајем споља (Јапан, Русија, Кина, Иран).

Као шесту и седму групу Сирил Блек је сматрао колоније, али које се међусобно разликују, по постојању протколонијалних устава погодних за модернизаторски процес.⁹

Постојање и друге регионалне теорије, неке од њих полазе од политичког разврставања на уставне демократије, тоталитарне режиме, диктатуре, постколонијалне државе (Ајзенштат). Друга теорија разликује три модела: амерички, британски, континенталноевропски, а у складу са три основна критеријума: диференцирана политичка структура, рационални политички ауторитет и масовна политичка партиципација (Хантингтон).¹⁰

1.3. Друштвена модернизација

Друштвена модернизација је тесно повезана са политичком. Према класичној теорији модернизације, сва друштва се у завршној фази модернизационог процеса приближавају јединственом друштвеном типу, модерном друштву. Пре свега, то је због индустријске основе модерног друштва. „Сва друштва, без обзира на ком степенику иду у индустријски свет, тежије да се приближе, чак и асимптоматично, чистој индустријској форми.“¹¹ Већ смо навели како мање развијена друштва виде развијенија као пројекцију сопствене будућности. Проблем је у томе што она настоје да у много краћем времену постигну онога за шта су развијеним друштвима били потребни векови. Таква тежња је пратећа појава једне нове особине XX века, која би се могла назвати „убrzавањем историје“. (Ернст Блох ту појаву карактерише као „згушњавање историје“). Читав процес посезања за модерним почиње растом друштвене фрустрације.

Традиционална друштва карактерише релативни недостатак незадовољства својим друштвеним положајем. Он је такав какав је, дат од судбине и треба га прихватити без роптања. (сетимо се народне приче „Усуд“). Помиреност са судбином је много чешћа у светоназору Оријенталаца, у првом реду припадника хиндуистичке заједнице, код којих је место јединке потпуно приковано за традиционалну кастичку лествицу. Мо-

⁸ S. Eisenstadt: PATTERNS OF MODERNITY, t. I London 1987.

⁹ C. Black: THE DYNAMICS OF MODERNIZATION - STUDY IN COMPARATIVE HISTORY, New York 1966.

¹⁰ Huntington S: POLITICAL MODERNIZATION, AMERICA VS. EUROPE, World Politics, XVIII.

¹¹ J. Goldthorpe: THEORIES OF INDUSTRIAL SOCIETIES, European Journal of Sociology, II/1971, стр. 263-288.

дерно доба је још и пре могућности напретка, донело чежњу за бољим животом. За то је заслужан механизам емпатије, који је у модерно време наглашенији него икад раније. Емпатија је уважавање у положај другог човека. На друштвеном плану, емпатија има за последицу то што су глобалним ширењем нових медија, (радио, филм, телевизија) огромне масе човечанства добиле прилику да виду другачији живот и пожеле да живе на нов начин. Такви захтеви су подстицај за социјалну вертикалну мобилност, али и тешко искушење за друштвене установе које једноставно нису довољно 'проточне' да спроведу плиму низких слојева ка жељеним друштвеним положајима.

Наравно, друштвено незадовољство постоји и у традиционалном друштву. Велер указује на то да традиционално друштво није ни изблизу толико статично, као што су социологи, вероватно по аналогији са неким друштвима Трећег света, закључули када су стварали теорију модернизације. Међутим, традиционална друштва не поседују установу, типичну за модернизацију, јавно мињење, преко кога се могу пратити тежње припадника једног друштва и ван уског круга елите.

У сваком случају, друштвена структура се мења у процесу модернизације. Друштвене групе се функционално специјализују и диференцирају. Друштвене улоге појединца су подложне променама. Зато је социјална и географска мобилност важан пратилац, а и показатељ модерности. Демографска структура друштва се мења у модернизацији. Опадају стопе насталитета и морталитета, мења се структура становништва у корист радно активних генерација. Мења се и друштвена позорница. Град постаје средиште свих релевантних привредних и друштвених збијања.¹² У оптимистичкој визији класичне теорије модернизације исход друштвеног кретања је повећани људски капацитет господарења над својом природном и социјалном околином. Контрола социјалне особине се исказује у расту капацитета друштвеног прилагођавања и институционализацији конфликата.

У стварности, елементи модернизације се не креју у уредној поворци, са тачно одређеним ритмом и циљем. Друго, управо у емпатији се налази и највећа замка за друштва која касније улазе у процес модернизовања. То је појава коју научници зову International Demonstration Effect (ИДЕ). Ту појаву је, мада је није тако звао, уочио још Торстен Веблен.¹³ Елита неразвијених земаља је склона да имитира стандард и стил живота оних богатијих, док није спремна на мукотрпно улагање и прегнуће које је Западу омогућавало постепени и вековни раст. Веблен сматра да само друштва са снажним 'културним педигреом' могу да савладају непожељне последице ИДЕ. Пример за такво одолевање негативном емпатијском ефекту су источноазијска друштва, која су модернизацију успешнијо накалемила на изворну будистичко-конфучијанску традицију.

Осим психолошких и менталитетских промена, модернизација подразумева и читав низ друштвених промена на плану целокупне друштвене

¹² T. Persons: DRUŠTVA, Zagreb 1988; Wehler, op. cit., R. A Easterlin: OVERVIEW OF ECONOMIC GROWTH, Encyclopedia of Social Sciences, New York 1968, t. III, 395-407.

¹³ Цитирано према А. Ј. Јапони: ПОЛИТИКА ЗАОСТАЛОСТИ У КОНТИНЕНТАЛНОЈ ЕВРОПИ 1780-1945, у: НАШЕ ТЕМЕ 10/1989, тематски број МОДЕЛИ РАЗВОЈА И ТЕОРИЈЕ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА стр. 2484-2512.

структуре. Сама модерна друштвена структура се одликује диференцијацијом. Структурално диференцирање није ексклузивна одлика модерних друштава. Оно почиње у најранијим фазама друштвеног развија распаљањем родова и задруга, где како би рекли марксисти, нема 'првобитне поделе рада', а завршава се у до краја издељеном и диференцираном раду модерног друштва. Од колективности живота у патријархалним заједницама, развој се креће до грађанске приватне интимности.¹⁴ Друштво се у модернизацији мења не само изнутра, већ се мења и спољни лик друштва. Посматрач из космоса би по крајолику лако разликовао модерно од традиционалног друштва. Висок степен урбанизације и превлађивање градског становништва у укупној популацији је незаобилазна одлика модерности. Мада и ту има специфичних одступања од схеме. У одређеним случајевима, када су упитању административни и сакрални центри, или трговачки градови републике, велике урбанске агломерације се могу јавити у предмодерним друштвима.¹⁵ Додуше, велеградови проилости као царски Рим или астечко престонице су само урбанске оазе са врло специфичном улогом у оксану традиционалних аграрних заједница.

У вези са променом менталитета, а и са урбанизацијом је социјална и географска мобилност, коју већина теоретичара сматра правом мером модернизације. Теоретски, традиционално друштво је статично, како у погледу вертикалне социјалне покретљивости, тако и у погледу географске мобилности становништва. Већ смо поменули да Велер критикује овакав шаблонски став према статичности традиционалних друштава. Није тешко наћи примере који указују и на просторну, чак на социјалну покретљивост и у традиционалним друштвима. Ако размишљамо о просторији покретљивости, треба само да се сетимо огромног кретања номадских сточара, који често превазилази границе држава и царстава. (а често их и руши). Социјална статичност традиционалног друштва се најчешће илуструје тезом о затворености традиционалних елита и њиховој самореализацији. Сем у већ поменутом случају Индије, баријера за регрутацију елите није непропусна. Ратови, преврати, пошасти, просто приморавају и најтрадиционалнија друштва да ради просте биолошке обнове остварују успон на врх друштвене пирамиде. С друге стране, постоји систематско 'освежавање' елите у појединим традиционалним друштвима. Нама најближи такав пример је османска држава, где је читава друштвена и државна структура (бар у доба процвате) почивала на принципу променљивости држаоца тимара, а ако уз то још узмемо у обзир и регрутовање јаничара, онда добијамо слику једне релативно отворене отоманске елите.¹⁶

Ипак, друштвена структура остаје као главни критеријум разлике између модерног и традиционалног друштва. Већ је указано на значај који за модерност има урбанизација, која собом носи и нове друштвене групе и расподелу друштвеног значаја и моћи. Док је у традиционалном друштву аграрна привреда основа друштвене структуре, у модерном друштву индустрија одлучно обликује друштвене односе. Зато је у традиционалном друштву структура релативно неиздиференцирана, јер се своди на произ-

¹⁴ Парсонс, оп. цит.

¹⁵ R. G. Fox: URBAN ANTOPOLOGY, poglavce TIPOLOGY, New Jersey, 1977.

¹⁶ X. Иналџик: ОСМАНСКО ЦАРСТВО, Београд 1986.

вођаче хране и њихове феудалне или верске господаре, док се у модерном друштву јавља читава палата друштвених група. Најважнија је буржоазија или средња класа, која је и изнесла модернизацију у првим модернизованим земљама, земљама тзв. двојне револуције (индустријске и политичке). Средња класа није хомогена група. У неким друштвима највећу улогу одиграва њен предузетнички део, као у земљама класичне индустријске револуције. У случају испостојања или слабости предузетничке средње класе, носилац модернизације могу бити и неке алтернативне групе. Пре свега, ту је чиновништво, које је, по Веберовом суду, „недвосмислено мерило модернизације државе”, као што је капиталистички развој мерило модернизације привреде.¹⁷ Наравно, он је мислио на чиновништво као на просвећене и, према способности, регрутоване управљаче. Развој појединих земаља Трећег света, поготово оних новоослобођених, збија доказује да чиновништво може подстакти друштвени развој. У неким земљама је једна врло особена група чиновника била носилац друштвене промене; то су официри. Можда је Турска у доба Кемала Ататурка најкарактеристичнија илустријација таквог развоја. У сваком случају, може се закључити да, у недостатку класичне предузетничке класе, држава и разни делови њеног апарате пресузимају улогу државног носиоца и подстrekача модернизације. У следећем одељку видећемо да је сличан случај и са привредном модернизацијом.

1.4. Привредна модернизација

Привредна модернизација је иерархијски повезана са економским растом. Он је вододелница између привреде модерних и традиционалних друштава, јер традиционална друштва муком успевају да одрже стабилан ниво производње, становништва и потрошње, а још теже да обезбеђују раст тих фактора. Након технолошких промена у XVIII веку, појавили су се основни знаци економског раста. То су: стални пораст производње и потрошње, саобраћаја и спољне трговине. У Енглеској се та појава запажа већ око 1740. године.¹⁸ На основу енглеског искуства, настала је и теорија Валта Ростова о ступњевима економског раста. Економски раст креће са нивоа традиционалног друштва, улази у фазу предуслове за индустријализацију, долази у фазу 'узста', тј. нагле индустријализације, након које се стиже до степена *drive to maturity*, на којем се привредни раст стабилизује као стална одлика индустријски зрelog друштва. Последња фаза економског раста је модерно друштво масовне потрошње. Иако тај модел нуди једну општу визију друштвеног развоја, он има многе слабости. Прво, никаде се 'узлест' (*take off*) није одиграо тако брзо како предвиђа тај модел, друго, није јасно који су све предуслови за 'узлест'. Та протоиндустријска фаза подразумева неколико ствари:

а) пољопривредну револуцију која производи довољно хране, сировине и ослобађа радну снагу за индустрију,

б) акумулацију јавних инвестиција попут путева, пруга и канала, који шире тржиште и омогућавају његово снабдевање,

¹⁷

М. Вебер ПРИВРЕДА И ДРУШТВО, т. II, стр. 437, 445.

¹⁸

R. A. Easterlin, op. cit.

ц) развој помоћних служби које служе индустрији, пре свега банака,
д) присуство предузетника спремних на ризик, који би улагали у нове
индустрије,

е) минималне ресурсе квалификованог рада као и извора енергије,
ф) повећану експлоатацију сировина.

Међутим, те особине се не јављају у планирано време, у прединдус-
тријској етапи, већ понекад усред процеса индустријализације, после ње,
или их и нема. У Русији се никад није десила аграрна револуција, у Шпа-
нији се инвестиционо банкарство није развило, а у Аустроугарској банке
нису биле вольне да улажу у индустрију.¹⁹

Зато је направљен други модел, на основу искуства земаља које су
се касније укључиле у индустријализацију, пре свега Немачке и Русије. Тада је створио Александар Гершенкрон, тражећи замене за стандарде
предуслове индустријализације. Његова теорија истиче, пре свега, фактор
државног подстицања индустријализације. У тренуцима када руководства
схватају да озбиљно заостају у развоју, а пре свега, у војној и политичкој
снази, иза осталих сила, она снажно покушавају да надокнаде тај јаз. Такве
ситуације, када постоје јасно да се мора брзо развијати или нестати, на-
стају после изгубљених ратова. То су били Наполеонови ратови за Немце,
кримски рат за Русе и експедиција адмирала Перја за Јапанце. За остале
државе настаје јаз у развијености премосте скоковима, који су утолико
већи уколико је заостајање веће. Гершенкрон је одредио неколико пра-
вила за развој сила које заостају:

а) што је заостајање веће, почетна технологија је префињења, да
би се надокнадили заостајање и недостатак обученог људства,

б) што је заостајање веће, грађе се већи индустријски објекти, или
најmodерније индустрије тренутка (хемијска и електроиндустрија у не-
мачком случају), које треба да на пресеку достигну продуктивност и тех-
нолошки ниво развијених,

ц) пошто нема адекватне предузетничке класе, потребни су супститу-
ти развоја; у случају средње заосталости, као у Немачкој, агенс инду-
стријализације су банке, док је у случају дубље заосталости тај агенс
најчешће држава, као у Русији; страни капитал и стручњаци су увек
значајан чинилац,

д) Пољопривреда не игра никакву улогу у индустријализацији.²⁰

Требилкок, један од највећих савремених ауторитеа за историју ин-
дустријализације, указао је на неке недостатке Гершенкронове теорије.
Предност заосталости у смислу отворености за најновије технологије важи
само у одређеном историјском тренутку. У Европи, на пример, тадајаш-
так је прошао после 1900. године, и ко га до тада није искористио, као
Немачка и Шведска, после није ни могао. Код тежих случајева заостајања
долази до стварања дуалне економије, тј. само поједини делови датог ре-
гиона се развијају, а остали стагнирају, тако да се јаз стално повећава,
стварајући тако економску и политичку напетост. У типичној дуалној еко-
номији, привреда се цепа у најмање две целине; у једној мањој, привредна

¹⁹ W. Rostow: STAGES OF ECONOMICAL GROWTH, New York 1960; C. Trebilcock: THE INDUSTRIALIZATION OF CONTINENTAL POWERS, London 1981.

²⁰ A. Gerschenkron: ECONOMIC BACKWARDNESS IN HISTORICAL PERSPECTIVE, New York, 1962.

структура је индустријска, а друштвена модерна. У већој целини, привреда
остаје аграрна, а друштво традиционално. Традиционални привредни ре-
сурси нису у стању да запосле и исхране вишак становништва.²¹ Занимљиво је да је демографска скртанција један од противречних пратилаца
модернизације. Противречан је то знак, јер, с једне стране, указује на по-
бољшање услова живота, „смањење количине људске патње” коју собом
носи, како би то рекао А. Митровић, друштвени напредак.²² С друге стра-
не, пораст становништва што по правилу превазилази економски раст, бар
када је реч о закаснелим модернизаторима XX века, и тако приземљује
'узлет' у модерност. У најтежим случајевима држава је немоћна да за-
почне и контролише привредни развој. Страни капитал може бити кори-
стан само ако је држава доволно јака да га контролише (случај Немачке
и царске Русије), иначе претвара земљу у колонију, која губи сваку раз-
војну иницијативу и привредну самосталност.²³ Новија истраживања су по-
казала такође да је цена увођења нове технологије све скупља и мање
исплатива како време иде. Тако је капитал потребан за отварање радног
места у индустрији 1800. био 4-5 месечних плати, а 1900. је већ било по-
требно 3,5 годишњих плати.²⁴

Битно за индустријализацију је и оно што је Грамин звао „прео-
влађујућа интелектуална атмосфера“. Неки то називају и људским фак-
тором. Реч је о ставу одређеног друштва према увођењу нових пословних
и производних техника, према новим начинима стицања иметка и по-
ложаја. У ствари, друштво треба да подржава предузетнички слој, који но-
си модернизацију. Значај предузетника је уочио још Шумпетер почетком
века. Да би предузетник успео, друштво мора да има позитиван став према
пословном ризикованију, усмерености пословања на профит, надличној и
непородичној организацији пословања. Тако, на пример, Француска XIX
века нема благонаклон став према престераном богаћењу (повој за раз-
мишљање о утицају радикализма у француском друштву, и паралелама са
српским радикализмом). Јапанско друштво тога доба одобрава велико
лично богаћење. Реймон Арон је указивао на однос образовног система и
технологије, као и на нужност правне сигурности и стабилности за раз-
вијање предузетничке иницијативе. Следбеници већ поменутог Гершен-
крона, међутим, сматрају да став друштва према предузетништву никако
није једнообразан, те да се друштвима у којима генерално не постоји по-
врљана клима за развој предузетништва предузетници најчешће врбују из
маргиналних социјалних група. То је случај са протестантима у Францу-
ској, староверцима и Јеврејима у Русији, пуританцима у Енглеској, Фар-
сима у Индији итд.²⁵

²¹ G. Ranis: THEORY OF ECONOMIC GROWTH, Encyclopedia of Social sciences, t. III.

²² Мисао о смањењу физичке патње као тековнији модерног прогреса, Андреј Митровић је изрекао на једном од Округлих столова током 1993. године, поводом расправљања о социјалној држави Запада.

²³ C. Trebilcock, op. cit.

²⁴ S. Pollard: PEACEFULL CONQUEST-THE INDUSTRIALIZATION OF EUROPE 1760-1980, Oxford 1981, p. 221.

²⁵ Видети напомену 23.

Постоји још један фактор модернизације, који већина социолога и осталих друштвених теоретичара често занемарује. То је географски или, прецизније речено, геополитички фактор. Друштва се не развијају у апстрактном празном простору, већ се друштвени преображажај догађа у арени међународне политичке борбе. Није достатно за модернизацију имати само горе побројане предуслове, (они су нужни, али не и довољни), већ је неопходно да одређено друштво буде у повољном стратешком окружењу не само када је реч о политичким односима у региону већ и када су у питању економске релације. Зато је Јапан успео да изведе своју модернизацију, јер је било довољно далеко од великих европских сила XIX века, да створи свој маневарски простор за развој привреде и спољне трговине. С друге стране, Турска је била сувише близу Европи да би могла да се неометано развије.²⁶ Зато се стара, много нападна политичка историја не сме искључивати из проучавања друштвеног преображажаја, јер је ипак оквир социјалне историје сваке државе њен положај у реалном геополитичком окружењу и историјском времену.

2.1. Примена теорије модернизације на међуратну Југославију и источну Европу

Проучавање источне Европе и Балкана повлачи собом масу сазнајних проблема, а тако је и са проучавањем модернизације региона. Први проблем који искрсава пред истраживача је одређивање граница региона. Након II светског рата, усталала се представа о источној Европи која се подудара са границама источног блока. За међуратни период такво географско одређење источне Европе није сасвим тачно, јер је тешко повући прецизну границу између источне и средње Европе, на једној страни, и средње, источне и јужне Европе, на другој страни. Балкан би се по општим цртама развоја могао сврстати у источну Европу, мада се онда поставља питање зашто искључивати остале медитеранске земље, које су у првој половини XX века, ближе по друштвеним карактеристикама аграрном и традиционалном Истоку, него индустријском и модерном Западу. Већ је у друштвеној теорији тога доба, постојала представа о постојању две Европе; Европе А и Европе Б, како их је дефинисао Франсис Деласи. Европа А се по тој подели простира западно од линије која се од Штокхолма и Кракова спушта на Шибеник, па заокреће на Фиренцу, Барцелону и Билбао.²⁷ На том подручју пуном угља диме се хиљаде фабричких димњака, око којих је стиснуто као ћелије у кошници необично густо становништво (200 па чак и 400 по km²). Ту и тамо на раскрсницама река и железничких пруга, или нанизани дуж речних токова, јављају се и други мравињаци: велики индустријски градови... Свуда се, са фабричких димњака, са локомотива на железничким пругама, па и на самом сеоском друму, где тутиће тешки аутомобили или мотоцикли, свуда се виде стубови или облаци дима и искре. Посматрач зна да се налази у царству 'парног коња'. Размена и промет између градског центра и сеоског дома не престаје ни дању ни ноћу. ... На том подручју сви људи носе исто одело (енглески модел) жене се облаче и чешљају, негде са закашњењем, по па-

26

Quatert D. MANUFACTURING AND TECHNOLOGY TRANSFER IN THE OTTOMAN EMPIRE, 1800-1914, Istanbul 1992.

риској моди" Источно и јужно од ове линије простира се Европа Б: „На тим линијама има такође неколико великих градова са електричним трамвајима, великих хотела и буржоазије, али то су расута острвца. У огромним подручјима између великих међународних железничких линија, мало има споредних пруга, мало путева, а споредни су слабо одржавани. У њима се заглибило неколико старијих кола, која вуку волови. Локомотива има мало, као и аутомобила и камиона. ... Изолован од осталог света, сељак сам себи гради кућу. ... једе жито са свог поља, месо своје свиње, до маћица му преде и тка вуну његових овaca, месни занатлија му даје нешто намештаја и потребног металног оруђа. ... Украјински мушки, сељаци влашке низије и Умбрије, пастири Кастиље и мађарске пусте, Естрамадуре и албанских брда, живе скоро потпуно ван промета међународних размена.“²⁸ Већ је и Мијо Мирковић, из чијег су рада цитирани ови редови, истакао извесну упрошћеност појединостављеност такве поделе, али она ипак даје уопштени географски оквир модернизационе драме међу закаснелим европским земљама, и што је још важније, скицира основне разлике између модернизованих и немодернизованих друштава. (намерно је избегнут појам 'традиционално', јер су источноевропска друштва у посматраном периоду заправо транзиторна). Наравно, та подела није довољна. Да засад одбацимо Медитеран и да се сконцентришемо на источну Европу и Балкан, па нам опет бива неопходно да ове земље делимо са становишта степена модернизације. И. Беренд је источноевропске (и средњоевропске) земље поделио на три групе, према ступњу модерности:

- а) успешни модернизатори (Немачка, Чешка),
- б) полууспешни модернизатори (Мађарска, Польска, Русија),
- ц) потпуно неуспешни модернизатори (све балканске земље).²⁹

Могле би се одмах ставити примедбе на рангирање успеха модернизације појединих земаља региона, поготово посматраног са краја XX века, али из перспективе прве половине столећа, оваква подела стоји, па чак и прикупљавање Немачке региону средње и источне Европе, јер као што је истакао А. Митровић, Немачка се дуго колеба као „земља средине“ где цивилизациски и културно припада Истоку или Западу.³⁰

2.2. Друштвена структура источне Европе

Беренд ове земље дели и по друштвеној структури. Тако су балканске земље по њему 'недовршена друштва'. То значи да су то друштва која су у вековима османске власти остале без владајуће елите, или модерне средње класе. По њему, након ослобођења власт у тим земљама граби нова владајућа елита састављена од припадника војног и управног апарате, пре свега из редова оних који су се истакли у борби за независност. По турском обрасцу, начин стицања друштвеног угледа и материјалне моћи

²⁷ Цитирано према М. Мирковић: МЕДУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ ЕВРОПСКОГ СЕЉАЧКОГ ЈУГОИСТОКА, Социјални архив V/1939, стр. 156-162.

²⁸ I. Berend: THE CRISIS ZONE OF EUROPE, Cambridge 1986.

²⁹ А. Митровић: ИСТОРИЈСКО У ЧАРОВНОМ БРЕГУ, Београд 1977, стр. 70-81.

разликује се од западњачког. Уместо предузетништвом, моћ и богатство се стичу успињањем у државној администрацији.

На другом крају региона постоји очувана аристократија, чије је учешће у становништву знатно веће него у западној Европи. Тако је у преврнутој Француској аристократија чинила тек 1% народа, док је у Мађарској XIX века тај постотак пет пута већи, док је у Польској чак десет пута већи. У овим друштвима се статус постиже рођењем, чак и када се изгубе имање и богатство, појединача остаје припадник више класе, ако је рођен као племић. У тим друштвима се предузетништвом баве мањом припадници маргиналних група, на првом месту Јевреји.³⁰

Таква класификација може да имплицира закључак да су она 'недовршена' друштва Балкана мање погодна за модернизацију од севернијих источноевропских друштава, која су сачувала властиту аристократију. Такав закључак је упитан. Иако су онита неиздиференцираност балканских друштава и њихов, како Петер Шугар то назива, 'сељачки егалитаризам'³¹, посматрани из једног угла препрека модерности, ако се посматрају из другог угла, оне престају бити смештај модернизацији. Јер недостатак традиционалних слита може значити и недостатак традиционалних препрека за политичку и друштвену модернизацију. Већ је речено да модерно друштво одликује стос једнакости, бар у равни идсаља, и макар у начелу демократски принцип легитимације. Без традиционалних елита које упорно бране своје привилегије, увођење модерних политичких установа бива понекад знатно брже у тим 'недовршеним' друштвима. Зато није случајно да су све балканске новоослобођене државе доисле, макар на папиру, либералне уставе. Оне за узоре бирају најнапредније уставе западне Европе (белгијски и француски), прескачући тако ближе средњоевропске узоре. И на другом крају Европе, у заосталој Португалији, долази такође до калемљења либералног устава на заосталу друштвену и привредну структуру.³² Међутим, баш је у том усвајању модерне државности и највећа замка за земље закаснеле у модернизацији. Услед ИДЕ (Међународног демонстрационог ефекта) елите земала периферије теже да из свог класног интереса развију бирократски апарат у коме би наили ухљебије које би им пружило стил живота и налик западњачком. Они избегавају да свој статус изборе у свету бизниса не само због културних вредности и односа средине према пословању; на делу су бар још два чиниоца. Прво, освајање статуса путем бизниса би подразумевало неизвеснији и тежи пут ка стицању статусних симбола, друго, расподела и потребе европског и светског бизниса често не иду у прилог појединим модернизујућим земљама. Тако, по дефиницији А. Ц. Јаноша, потомци пропале аристократије и исто тако пропале класе занатлија и трговаца постају 'пролстери од пепара', како их је звао румунски песник Еминеску, или „политички предузетници”, како их зове Јанош.³³ Он износи податке који показују колико је

³⁰ I. Berend, op. cit.

³¹ Д. Ђорђевић: ОГЛЕДИ ИЗ НОВИЈЕ БАЛКАНСКЕ ИСТОРИЈЕ, Београд, 1989, стр. 25.

³² Д. Ђорђевић: СТРАНИ УТИЦАЈИ И БАЛКАНСКИ УСТАВИ У XIX ВЕКУ, оп. цит. 104-131; А. Ц. Јанош, оп. цит.

³³ Исто као напомена 13.

бирократизација друштва периферије оптерећујућа за њихове привреде. Док је број запослених у британској државној служби почетком XX века 1,5%, нема те периферијске земље у којој је проценат државних службеника мањи од 5%. Зато су државни трошкови неразвијених земаља непропорционално високи: они износе и није од 70% трошкова државе у развијеним земљама, док је доходак ретко већи од 30% дохотка развијених. Закључај је једноставан: неразвијене земље Европе су трошиле на своју државу двоструко више средстава од развијених. Тако се прави зачарани круг: држава троши драгоцене ресурсе на храњење немани бирократског апарат, који, бивајући све скупљи и бројнији, и даље усисава најспособније припаднике друштва.

За ту појаву има различитих примеса. Још је Светозар Марковић писао како све што вреди у српском народу оде у чиновнике. За проучавање феномена успона српског чиновништва и елите, нажалост, нема довољно научне литературе, али зато постоје књижевна дела која се могу користити. Пре свега, реч је о бројним Нушићевим радовима, али и о неким другим, као што је „Вукадин” Стевана Сремца.³⁴ У сваком случају, из различних књижевних дела се види дубоко убеђење сваког амбициозног школарца да је државна служба једини прави пут ка просперитету и друштвеној и материјалној моћи. Сличну слику читалац може срести и из осталих источнеевропских књижевности, пре свега из руских класика, као што су Гоголь, Гончаров, а и други, на пример Анте Ковачић.

Развој српске државе и бирократије је пример друштва које је имало своју националну државу; другачији је случај са Польском или Чешком, где та класа политичких предузетника, не имајући на располагању властиту државу, постаје стегоноша борбе за национално ослобађање и формирање властите државе. Није случајно да се та борба активира у фази „Б” чуvene Хрохове систематизације развоја национализма, када се национално буђење 'спушта' и на средњу класу. Та класа, постаје ширењем писмености и основног образовања, жељна статуса и службе, као и стандарда и животног стила развијених земаља. Она је недовољно учена или имућна да користи било велика тржишта вишесионалних (можда је боље рећи, наднационалних) царстава, било да напредује у служби служећи се језиком који није материји.³⁵ Насупрот њима, велики польски индустријалци XIX века остају лојални Руском царству, као што и крупна хрватска буржоазија прихвата диктатуру краља Александра 1929. године.³⁶ Занимљиво је пратити у међуратном периоду, који нас највише занима, даљи развој политичких покрета средњих класа источне и средње Европе. Неке од њих, успевају да се докопају властите националне државе (Чехословачка, Польска). Друге настављају да се осећају подређено (Хрвати) или да су изгубили државу која им је с правом припадала (Мађарска, Аустрија, Немачка, на неки начин Италија). Код ових потоњих, политички покрети средњих класа по правилу скрећу у десничарски радикализам. Чехословачка је успела да одржи узорно грађанско друштво у међуратном периоду, док је

³⁴ Видети социолошки анализу романа „Вукадин” коју је написао Драгољуб Јовановић у Српском Књижевном Гласнику 15 IX 1939.

³⁵ E. Hobsbawm: NATIONALISM SINCE 1780. London 1991.

³⁶ Т. Стојков: ГРАЂАЊСКА ОПОЗИЦИЈА У ДОБА ДИКТАТУРЕ. Београд 1968.

Польска започета као либерална држава, а пред II светски рат се преобразила у великом делом ауторитарну државу.³⁷ У овом контексту треба посматрати и судбину југословенског, или, прецизније речено, српског грађанства. Већ и из ових овлашнабацаних чињеница, указује се основни проблем југословенске друштвене и политичке модернизације, а то је неуједначеност. Елите југословенских народа (а можда и народи сами) немају иста ни полазишта, ни политичке и привредне циљеве. Нажалост, мало је упоредних изучавања да би се утемељеније могла правити поређења у том погледу са осталим друштвима источне Европе. Можда би се могло, на основу оно мало познатих чињеница поставити неколико питања. На пример: какво је дејство државне и друштвене хомогености на процес модернизације? Конкретно, упоредимо искуство Јапана и Турске, који су имали отприлике исти развојни старт. Јапан је етнички и културно хомогено друштво, где је знатно лакше било успоставити друштвени консензус о правцима и методама развоја. Турско царство не само да је потпуно хетерогено, већ су у њему припадници државне елите, изразито усмерени ка војној и управној каријери, тј. политичком предузетништву, док је оно економско у рукама маргиналних и дискриминисаних група. Ако се са нивоа тих светских сила, спустимо на ниво малих источноевропских држава прве половине XX века, можемо правити слична поређења између Чехословачке (да ли?), с једне стране, и Југославије и Польске, с друге стране. Наравно, читава овако постављена дилема се одмах може оборити на вођењем румунског примера; Румунија је хомогено друштво, а доживела је можда и тежи модернизацијски слом од Југославије или Польске. Али управо је пример Румуније занимљив као илустрација погубљеног ефекта дејстава ИДЕ и одређених механизама светског тржишта. Румунску елиту представља једна за Балкан потпуно особена класа; бодљари. Они су на први поглед сасвим европизована елита, судећи по њиховом животном стилу (градња кућа, културни и уметнички живот). Али, с друге стране, њихова европизација нема никакав, или врло мали утицај на начин пољопривредне производње, који остаје крајње традиционалан, а да и не говоримо о начину живота и стандарду њима поређених кметова.³⁸ Поменути аутор извлачи закључак да водеће класе у одређеном друштву прихватају од иностраних утицаја само оно што не противречи њиховим интересима. Дакле, за модернизацију не само да је потребан консензус елита у одређеном друштву, већ је нужно да елита (елите) одређеног друштва не буде потпуно изолована од основне масе становништва; то значи, да постоји бар донекле интегрисано друштво.

Већ је поменут феномен дуалне економије, цепања привредног живота земље на две целине, не само недовољно повезане, већ често антагонистичке. Дуална економија ствара и дуално друштво. Дихотомија се састоји из пара Село-Град. Занимљиво је да друштвена подела у земљама периферије не иде по линији шаблонске класне поделе. Наиме, тежња ка убрзаној индустријализацији која треба да омогући сустизање развијених земаља доводи до привилеговања градске радничке класе, маказе цена у корист индустријских производа и сличних појава, које доводе до тога да

³⁷ Исто као напомена 30.

³⁸ D. Chiro: SOCIAL CHANGE IN PERIPHERAL SOCIETY, New York 1976, p. 159-164

се формулише заједнички интерес нових градских класа наспрот интересу села. Доказ за фаворизовање градске радничке класе је у томе да што је земља заостала, индустријски радници имају већу надницу у односу на национални доходак по глави становника. Тако је у Швајцарској у периоду 1925-1934. доходак индустријског радника 79% просечног националног доходка, у Польској 148%, Мексику 130%, Југославији и Бугарској 111%, Уједињеном Краљевству 94%. Конкретно, у Београду је ниже од трећине индустријских радника добијало наднице из највишег платног разреда, а само 11,72% занатлија. Или, још упадљивији пример разлике у примањима градског и сеоског становништва: сељак са имањем до 20 хектара има мањи приход по члану домаћинства од градског радника.³⁹ Стога није случајно да се широм Европе воде дискусије, а и делује на нивоу државе, у складу са дилемом; пољопривреда или индустрија, заштита сељаштва по сваку цену, или неговање нових друштвених група.

2.3. Полемика о правцима развоја

Друштвени положај, поготово у закаснелим друштвима, неминовно је болан и сложен. Тешковић модернизације, сировости раног капитализма, нагнале су интелектуалце заосталих друштава да размишљају о развојним могућностима. На први поглед, логичан је закључак: ако је поједино друштво већ застало у развоју, оно не мора да пролази кроз све тегобне фазе развојенијих друштава, већ оно може да пронађе некакву пречицу, којом ће достићи напредније земље, а без тешких друштвених проблема које су напредне земље прошли у свом развоју. У источној Европи такву идеју први формулише Херцен, сматрајући да Русија треба да има самобитан развој, мимо капитализма и класне поделе, а на основу руске сеоске општине. Чернишевски је овакав став развио до крајњих консеквенција, развијајући теорију о друштвеним скоковима. У Срба је родоначелник таквих схватања Светозар Марковић.⁴⁰

Услед стагнације друштвног и економског развоја, та пробелматика никако није превазиђена у периоду између два светска рата. 'Шок модерности' који уништава традиционалну културу, начин производње, друштвене и породичне односе, а који не доноси одмах и благодети модерног живота, доводио је међу интелектуалцима разних источноевропских друштава до одбацивања читавог пројекта модерне, тј. до одбацивања 'западњаштва' и покушаја да се формулише и одбрани 'национална' цивилизација.

У Румунији се још почетком шездесетих година XIX века појавио покрет JUNIMEA, који је сматрао да се румунско друштво сувише отворило западним утицајима и да су установе индустријског буржоаског друштва непримерене патријархалном румунском сељаштву. Након тог покрета, настали су покрети гиндириста и попораниста, који су такође сматрали да

³⁹ C. Clark: THE CONDITIONS OF ECONOMIC PROGRESS, London 1940, p. 40-41, 47; B. Haberle: RADNIŠTVO BEOGRADA, Beograd 1936; I. Vinski: KLASNA PODJELA STANOVNIŠTVA I NACIONALNOG DOHOTKA U JUGOSLAVIJI, Zagreb 1970.

⁴⁰ Л. Перовић: ПАТРИЈАРХАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ КАО ТЕМЕЉ ПРЕОБРАЖАЈА ДРУШТВА-ДОКТРИНА ПАРОДИЈА ЧКОГ СОЦИЈАЛИЗМА, у: Л. Перовић: СРПСКО РУСКЕ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ВЕЗЕ, Београд 1993, стр. 29-35.

Румунија може избећи капиталистичку фазу развоја, стварајући друштво на основу малог сељачког поседа организованог у задруге. Занимљиво би било видети да ли је вођа попоранизма Konstantin Stere (1865-1936) био упознат са радом Светозара Марковића и његових следбеника.

У међуратном периоду Virgil Madgearu формулише 'трћи пут', који би требало да буде имеђу западњачког индивидуализма и источњачког колективизма, а основа тог трћег друштвеног уређења би био мали сеоски посед. Његов покрет је, према румунској речи за сељака, добио име царанизам.⁴¹ И чувени румунски историчар Nicolae Jorga био је привржен романтичној визији патријархалног села и величао је традиционалне вредности. Мадгерау је био много реалнији. Он је образлагао потребу очувања малог сељачког поседа, економском логиком. Указивао је на већу отпорност малог поседа у Великој кризи 1929-1933 године. Он и његови следбеници нису одбацивали индустрију у целини, већ су сматрали да индустрија тресба да буде допуна основној пољопривредној оријентацији земље. Не треба оваква разминирања унапред одбацити као анахрони. Међуратни румунски теоретичари су скренули пажњу на један проблем који ће постати врло актуелан у другој половини XX века, а то је неоколонијализам (термин који они не користе, али одговара појави коју описују). Страни капитал инвестира само у извозно оријентисане производне гране, остављајући остатак привреде у феудалној заосталости. Локална олигархија подржава такав тренд, јер делимично учествује у подели добити, а спречава преображај друштвене структуре који би угрозио њене интересе. Та појава је изузетно карактеристична за данашње земље трећег света, од Латинске Америке до Африке и Азије.

Мађари су се чак и раније суочили са интелектуалним дилемама модернизације. Чак почетком четрдесетих година, Сечењи полемише о динамици друштвеног преображавања са Коншутом. Док Коншут сматра да најпре треба остварити политичке и националне циљеве, Сечењи сматра да за то најпре треба створити друштвене и привредне предуслове. Опет се намеша сличност са полемиком коју Светозар Марковић у „Србији на Истоку“ води са националним романтичарима. И Сечењи сматра да Мађарска мора бити напредна земља да би остварила своје националне циљеве. По њему треба створити стратегију постепеног 'органског' утапања аристократије са немађарским етничким групама у јединствену буржоазију. И његови настављачи, Кемењи и Етвеш су средином XIX века сматрали да треба следити енглески модел, у коме аристократија доводи пучке класе на свој никво и са њима твори нову „центлеменску средњу класу“. Конститутивна компонента те класе треба да буде образовање, а срж интелектуали. Тако опет долазимо до класе 'политичких подузетника' тако особене за источну Европу. Међутим енглески модел није 'прорадио' у Мађарској. Налик на Латинску Америку, уместо да се земљопоседнича аристократија 'побуржоази', нова средња класа се 'центрификовала'. У Латинској Америци су тај процес назвали 'латифундизација'.⁴² То значи да новообразаћени градски слојеви теже да капитал уложе у земљопосед и имитирају

⁴¹ K. Hitchins: RUMUNJSKI TARANIZAM: 'TREĆI PUT' u: NAŠE TEME op. cit, str. 2465-2484

⁴² R. P. Dore: THE BURGEOISIE IN MODERNIZING SOCIETIES, Encyclopedia of social sciences, t. IX pp. 402-408.

начин живота аристократије. Слично се десило и у Мађарској, што је показатељ колико систем друштвених вредности утиче на развој: очигледно је у оба случаја да друштво сматра престижнијим начин живота земљопоседника, од модерног градског предузетника. Додуше, у Мађарској делује и национални фактор, јер су носиоци модерног предузетништва немађарске етничке групе (Јевреји и Немци). Већ смо поменули случај Османског царства, у коме је такође модерно предузетништво доминантни маргиналних група. Ексклузиван мађарски национализам, у једном случају, као и исламска државна идеологија у другом, сигурно су омели стварање јединствене модернизаторске елите у тим земљама.

Такозвани популисти у међуратном периоду (Ердеи, Немет, Иштван Бибо) су донили до закључака који имају неке сличности са румунским Царинијцима. Они су изучавали процес заостајања мађарске привреде у новом веку, или како Бибо каже, 'прекинутог побуржоажења', када је Мађарска у XVI веку изгубила темпо развоја у односу на Запад. Немет сматра да Мађарска треба да иде 'трћим путем' - нити да постане колонијални привезак индустријског Запада, нити колективистичко друштво совјетског типа. Интелектуалци су ти који треба да предводе ново друштво. Бибо поставља наглавце теорију 'Центлеменске средње класе' и сматра да је решење у сељаку-бургеру, модерном предузетнику, који усваја индустријску производњу и урбану културу. Основу за такав развој види у сељачко-бургерским градовима Паноније насталим у доба турске окупације.⁴³ Сељаштво треба да се претвори у класу малих предузетника.

И коначно, стижемо до међуратне Југославије. И у њој се води расправа о правцу друштвеног развоја. Југославија нема значајнији проблем веленоседа, поготово не у крајевима насељеним Србима. У њој не постоји проблем срастања нове предузетничке класе са традиционалним земљопоседницима, јер тих потоњих нема. Али је зато проблем срастања средњих класа са државним апаратом огроман. Законски и друштвено, бирократија је у Југославији и Србији најповлашћенији слој још од доба уставобранитеља. После I светског рата, министар је после једне године службе остваривао већу пензију него професори и судије после пуног радног века.⁴⁴ Занимљиво је да ни привреда није доволно привлачна за српску интелектуалну елиту. Почетком XX века београдска „чаршија“ покушава да уведе школоване људе у бизнис, али без много успеха. Учени људи су се посвећивали бизнису само до прве прилике да се политички ангажују. Тако је и са универзитетским људима: Јован Жујовић је напустио бриљантну универзитетску каријеру зарад политичког ангажмана. У Југославији се такође полемише о карактеру националне културе, о правцима државног развоја. Чак и човек васпитан у најбољој европској традицији, показује резерве према урбаној и индустријској култури. Слободан Јовановић пише: „Сеоско становништво такође је предохрана против једностраности и настраности индустријске варошке културе, која механизира живот и рађа онај сувише прозаичан и рационалан поглед на свет, који се назива ћифтинским духом“⁴⁵ Јован Дучић, понут цараниста у Румунији, сматра:

⁴³ I. Szelenyi: IDEJE O 'TREĆEM PUTU' U MAĐARSKOJ, kao i prethodna napomena str. 2552-2566

⁴⁴ J. Продановић: ЗАКОН О ЧИНОВНИЦИМА, X/1923, str. 196-207, 284-298, 366-378

⁴⁵ С. Јовановић: ПРИМЕРИ ПОЛИТИЧКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ, Београд 1940, стр. 186

„Нама се чини да са постаком градова и прирастом интелигенције тај творачки геније села и сељака лагано ишчезава.“⁴⁶

На нивоу планирања економије, расправљало се да ли је домаћа индустрија сувише привилегована научнотрб пољопривреде, или је пољопривреда презаштићена и смешта индустриском развоју. Било је мишљења да индустриска, уз помоћ финансијског капитала, упропаштава сељаштво и средњу класу превеликим ценама. Како су се расириле маказе цене, по-готово након Велике кризе, дисиропорција у аграрним и индустриским ценама се повећала. Тако је у пролеће 1932. године требало дати два вола за један плуг. Развила се полемика у „Правди“ и „Трговинском гласнику“. У првом листу је Миливоје Савић бранио индустиријализацију, а у другом су га нападали. „Време“ је вероватно реагујући на ту полемику у јулу 1932. године, истакло како је вредност нашег увоза по килограму десет пута већа од вредности извоза и да је само текстилна индустриска уштедела држави 600 милиона. Цветко Грегорић, секретар Централе индустриских корпорација Југославије, 1933. године тврди да су запослени у индустриски купили више хране него што је износио њен извоз. Новак Поповић истиче предности индустриске због прихваташа вишке радне снаге са села.⁴⁷ Вођена је расправа и о царинској заштити. „Индустријалисти“ су тврдили да је домаћа пољопривреда са просечном заштитом од 48,3% најзаштићенија у Европи. Како је растао аграрни протекционизам земаља средње Европе, које су биле главни потрошач југословенских аграрних производа, расле су и заштитне царине за индустриске производе. Међутим, начело највеће повластице по ком су били склонљени многи трговински уговори, увек је неповољније за слабијег партнера, па и за Југославију.⁴⁸ Да бисмо проверили ставове поборника и противника међуратне модернизације и индустиријализације, треба да размотримо основна достигнућа привредне модернизације у источној Европи и у Југославији.

2.4. Привредна модернизација источне Европе

Крај I светског рата затекао је потпуно измењену геополитичку слику источне Европе. Нестала су четири царства, и створен прави колаж различитих држава. У привредном смислу, нарочита се промена остила на територији бивишег Хабзбуршке монархије. За Србију је, на пример, оно што је некад чинило важан део спољне трговине, постало део унутрашњег промета у заједничкој држави. Све земље наследнице Монархије су двадесетих година спровеле аграрну реформу, што је услед механичког повећања обрадиве земље довело и до повећања приноса. Повољна коњуктура је дала наде да ће коначно бити превазиђен зачарани круг заосталости у источној Европи. Све земље су доживеле индустриску експанзију, по-готово у базичним индустриским гранама као што су челик и електрична енергија. Захваљујући повољној коњуктури жита, све земље оствава-

⁴⁶ Ј. Дучић: КУЛТУРА НАШЕГ СЕЛА, у: НАШЕ СЕЛО (специјално издање САВРЕМЕНЕ ОПШТИНЕ), Београд 1929, стр. 304

⁴⁷ С. Ђуровић: DRŽAVNA INTERVENCIJA U INDUSTRII JUGOSLAVIJE 1918-1941, Beograd, 1988.

⁴⁸ Г. Питић: СПОЉНА ТРГОВИНА КРАЉЕВИЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, магистарска теза, Економски факултет Београд 1988.

рују раст извоза, а нарочито Мађарска и Југославија. Сем Мађарске и Польске, инострани дугови су умерсни, а Југославија и Польска имају велики невидљиви прилив, од дознака и од транспорта (нарочито Југославија). Криза је све променила. Не само да пада тражња за све врсте роба већ пресушију и извори финансирања. И иначе је структура финансирања била неповољна за источну Европу, јер после 1918. нестају традиционалне банке зајмодавци из Беча и Берлина, док су британски и амерички банкари слабо заинтересовани за регион. Најоштрије су кризом погођене најиндустријализованије земље Чехословачка и Польска, док се у осталим земљама сва оштрина кризе остила тек падом Кредит-Аншталта 1931. године. У Југославији је, на пример, берзански промет био толико слабашан да се крах 1929. није ни осетио. Пун ударац кризе је ову земљу достигао 1932. године. Од 1931. године све земље региона уводе оштру државну контролу у спољну трговину, а касније су зависници од клириншке трговине са Немачком.⁴⁹

Ово је врло уопштен привредни биланс источне Европе у периоду између два светска рата. Остаје да се види како се тај развој уклапа у теоретске обрасце модернизације. Кренимо од Ростовљевих фаза, тј. покушајмо да дамо приказ постојања „протоиндустријске“ фазе у источној Европи. И поред релативног пораста производње, није било агрокултурне револуције. Што се јавних инвестиција у инфраструктуру тиче, резултати су разнолики. Чехословачка и Мађарска су се већ приближиле западним стандардима, а донесле и Польска. Број аутомобила у Чехословачкој је већ био 65% од западног просека, али је у јужној Европи транспортни стандард знатно нижи. У Бугарској се само на 43% путева могло возити брже од 20 km/h. На 100 km² Чехословачка је 1920. године имала 9,7 километара пруге, Мађарска 8,8, Польска 4,6, Југославија 3,7, Румунија 3,6 и Бугарска 2,5. На 100 000 становника Југославија са 78 km има пруге чак и бољи резултат од Польске, која има 66 km, Румунија 65,3 km, а Бугарска свега 53,2 km. Занимљиво да је југословенска километража по становнику за следећих 17 година опала на 64 km на 100 000 житеља. То значи, да је релативно добра железничка мрежа Југославије на почетку периода била производ наслеђене мреже, пре свега Аустро-Угарске, док и поред великих инвестиција уз помоћ међународних зајмова (Блеров), Југославија није успела да развојем железничке мреже прати раст становништва. Сличан проблем је имала и Бугарска.

Године 1929. ако је амерички стандард ППТ комуникација био означен са 100, југословенски је 1,7, а грчки 1,3. Занимљиво је да је неколико година касније, 1937. Југославија по комуникационом стандарду претекла Бугарску. Тада је имала скор 2,5, а Бугарска 2,3. (САД; 100)⁵⁰ При разматрању степена развијености инфраструктуре, као предуслове за модернизацију треба бити изузетно опрезан: не сме се направити анахронизам и поредити међуратна достигнућа источне Европе са истовременим достигнућима западних земаља, које су одавно оставиле за собом туprotoфазу развоја. Али остаје једно крупно методолошко питање, а то је: како

⁴⁹ E. A. Radice: GENERAL CHARACTERISTICS OF THE REGION BETWEEN THE WARS, u: THE ECONOMIC HISTORY OF EASTERN EUROPE 1918-1975, ed. M. C. Kaser-E. A. Radice Oxford 1985, pp. 23-66; o uticaju Velike krize NARODNO BLAGOSTAWE za 1929. godine str. 643

⁵⁰ E. Erlich: INFRASTRUCTURE, u Kaser-Radice, op. cit 323-379

уопште онда вршити компаративне студије развоја, јер се не може правити непосредно поређење ни са развојем Запада у XVIII и XIX веку. Требало би упоредити земље на сличном ступњу развоја, али и даље остаје питање параметра којим би се мерила развојна достигнућа.

Што се људског фактора тиче, тј. минималних ресурса квалифициране снаге, услед већ поменутог фактора 'политичког предузетништва' већина студената се усмешавала на студије хуманистичких наука и права. У Југославији је било покривено само 50-60% потреба за инжинијерима, код агронома и шумарских инжињера је та диспропорција и гора, док дефинитивно постоји хиперпродукција правника и хуманиста.⁵¹ На нижим нивоима образовања постоји снажна диспропорција у образовању између севера и југа региона, али су огромне и интерне разлике између поједињих региона унутар самих држава. Тако је неписменост у Чехословачкој била у целини 4% становништва дуже од 10 година, али је у самој Чешкој била 1%, а у поткарпатској 31%. У Југославији је неписменост 45%, али у Дравској бановини 7%, а у Врбаској 73%. Албанија је имала проценат неписмених између 65% и 75%. Све друге земље стоје знатно боље од Југославије, па чак и Румунија и Бугарска. У западној Европи, Шпанија и Португалија имају већи проценат неписмених од Југославије. (46,4% и 52,63,3%)⁵²

Следећи класичан предуслов за модернизацију је финансијска подршка индустријском развоју, и спремност предузетника на нова улагања. Ту на развој знатно утичу међународне околности, тако да Ростовљев модел лако пада. Наиме, једна су ствар финансијски аранжмани браће Переир, Ротшилд и осталих банкова авантуриста у периоду дуготрајне експанзије светског тржишта у првој половини XIX века, а друга је кредитирање неразвијених земаља у доба лописа привредне коњуктуре у међуратној Европи.⁵³ Сада морамо да се окренемо и Гершенкроновом моделу, који истиче суштинске 'нормалних' развојних предуслова. По њему, закаснеле земље би требало да развијају тешку индустрију, настојећи тако да пре-вазију јаз који их дели са развијеним земљама. Оне би морале да форсирају и предузећа великог обима. По Алиси Тејховој, источноевропско искуство не потврђује Гершенкронове поставке о развоју тешке индустрије (иначе постављене на искуству немачке и руске индустријализације). За разлику од краја XIX века, у кључним модерним индустријама (машине, хемикалије, челик) је у XX веку успостављена олигополистичка позиција на светском тржишту.⁵⁴ На пример, у Југославији се проценат запослених у машинској и металној индустрији од 1931. до 1938. године, у односу на укупан број индустријских радника повећао од 13,9 до 19,3%, али се зато проценат запослених индустријских радника у текстилној индустрији подигао са 10,6% на 25%. У Бугарској је чак проценат запослених у металној и машинској индустрији од 1921. до 1938. са 8% опао на 6,3%,

⁵¹

M. Hauhner: HUMAN RESOURCES, u Kaser-Radice, op. cit. 66-148; Lj. Dimić: UNIVERZITET U BEOGRADU 1929-1941, u zborniku BEOGRADSKI UNIVERZITET 1838-1988, Beograd 1989.

⁵²

D. Kirk: EUROPE'S POPULATION IN THE INTERWAR YEARS, Geneva 1946, pp. 263-277, видети и M. Hauhner op. cit. 76-77, 91.

⁵³

E. Hobswam: DOBA KAPITALA, Zagreb 1989.

⁵⁴

A. Teichova: INDUSTRY, u Kaser-Radice op. cit. 222-323

док је број запослених у текстилној индустрији са 8% скочио на 29,7%. Али Тајхова занемарује иcke друге показатеље који иду у прилог Гершенкроновој теорији; вредност производње у металној индустрији Бугарске, на пример, била је два пута већа него вредност производње у текстилној индустрији била чак пет пута већа од вредности текстилне производње регија (2,2 долара је по глави становника била вредност металске производње, 1,1 текстилне, а чак 5,6 долара хемијске производње у Бугарској).⁵⁵

Други пример који подржава Гершенкронове ставове је величина предузећа; у свим земљама источне Европе, поготово најразвијенијим балканским, нема средњих предузећа. Постоји огроман број малих предузећа, али је и исти толики проценат радништва, а пре свега погонске снаге, концентрисан у великим предузећима. Најразвијенија земља региона Чехословачка, има знатно већу пропорцију средњих предузећа. Привредна концентрација у неразвијеним земљама је видљива и на мапи. У Мађарској је 70% акционарских друштава било у региону велике Будимпеште, у Бугарској је скоро 40% индустрије у Софији, док је у Југославији 54% индустрије у Словенији и Хрватској, 19% у Војводини и 8% у Београду.⁵⁶ Сличне диспропорције се срећу и данас, на жалост не само у земљама трећег света, као што је Бразил, већ и у источној Европи крајем XX века. У вези са великим развојем урбаних центара, на делу је још и једна препрека развоју, а то је престрана урбанизација. Као и у Италији XIX века, тако је и у Југославији, на пример, највећи проценат приватног капитала улаган у неkretnine, пре свега у стамбену изградњу. У Београду је, на пример, више било уложено у зграде него у индустрију, а рента на куће је доносила знатнији приход од већије других инвестиција (и до 22%).⁵⁷ Очигледно је на делу већији проценат 'латифундизација' или 'центрификација'. У несигурној привреди некretnina не само да изгледа као сигурнија инвестиција, већ и живљење од ренте има 'господску' драк, јер подразумева један квазиаристократски стил живота, тако драг елитама неразвијених земаља, чији је животни идеал пре аристократска доколица, него мукотрпно стално обртање капитала модерног предузећа.

Држава, као промотор индустријализације изузетно је важан чинилац широм источне Европе. У Бугарској, код државних фирм ради половина индустријских радника, који дају 2/3 индустријске производње. У Југославији је утицај државе у индустрији нагло растао од доласка Милана Стојадиновића на власт. Коначно је направљен покушај да се профит од најrentabilnijе производње државе, рударства задржи у земљи. Године 1936. забрањен је извоз руде и постављен захтев страним улагачима да могу извозити само полуфабрикате. То није била једина мера Стојадиновића која је ишла ка успостављању државне контроле у индустрији. Највећи подухвати његове администрације на том плану су изградња грубе пруге у Зеници и електрографије у Бору.⁵⁸ Ни та појава није својствена

⁵⁵

СТОПЛНСКА ИСТОРИЈА НА БУЛГАРИЈА 681-1981 ед Лј. Беров, Софија 1986, стр. 386-387.

⁵⁶

A. Teichova, 259-261, 273.

⁵⁷

C. Trebilcock, op. cit.; M. M. Kostić: PIONIRI BEOGRAĐSKE PRIVREDE, Beograd 1994 (u štampi); J. Lakatoš: PRIVREDNI ALMANAH (JUGOSLOVENSKI LOYD ZA 1929-specijalno izdanje).

⁵⁸

С. Ђуровић, оп. цит. стр. 213-218, 260-276.

искључиво Југославији тога доба. Практично у исто време, 1936. године, Пољаци доносе Четврогодишњи план инвестиција, који је требало да, пре свега због одбрамбених разлога, подигне индустрију у земљи. Почела је изградња ЦОП (Централне индустријске области, где је требало да се концентрише земаљска тешка индустрија у случају напада са Истока или Запада. Југословенском читаоцу се намесе сличност те идеје са изградњом тешке југословенске индустрије после 1948. године. У Мађарској, касно 1937. године почиње примена тзв. Ђер-програма, који је требало да подигне индустрију наоружања те земље, као и инфраструктуру неопходну за ту индустрију.⁵⁹ Тај мађарски план је замислен уже него пољски, али свеједно припада истој групи покушаја да се заосталост индустрије пре-власта снажном државном интервенцијом. Уосталом, и Стојадиновићева политика се може сматрати једним таквим покушајем.

На питање који су домети модернизације у међуратној источној Европи, није лако одговорити. Ако се држимо формалних показатеља напретка, одговор би био прилично пессимистичан: све земље региона су, мање или више задржале места при дну европске лествице, сем, наравно, Чехословачке, која се и на почетку периода убрајала у развијеније европске земље. Који су чиниоци изазвали развојну стагнацију? Из наведених уопштених чињеница одговор се може тражити у више праваца: друштвена структура је била релативно немодерна, на јужном крају региона неиздиференцирана и стагнатна сељачка друштва, на северу су, пак, главна препрека модернизацији рецидиви феудалног уређења и привреде. Друго, никде не постоје инфраструктурне и финансијске претпоставке за 'узлет' привреде. Осим слабости домаћих извора капитала и нејакости домаће предузетничке класе, општа привредна ситуација у свету је била врло не-повољна за велика улагања. Треће, скоро све земље региона су политички ровите државе, етнички и социјално хетерогене (па чак и Чехословачка, ако судетске Немце посматрамо као фактор дестабилизације). Четврти чинилац је помснут нешто раније, а то је геополитички оквир. Већ је речено да већина изучавалаца модернизације из редова политиколога и социолога заобилази око историјског окружења изучаваног друштва. То је неисторичан приступ, поготово када је реч о малим земљама у шареном мозаику европске историје. Дипломатски и политички положај земље можда игра мању улогу када је реч о развоју северноамеричког или аустралијског друштва, али у Европи прве половине XX века, са свим наслеђеним и новим противречностима, много тога у развоју једне државе мора зависити од утицаја спољне политике. Како је Барингтон Мур то можда ипак прснаглашено рекао: „Чињеница да мале земље политички и економски зависе од великих и моћних, значи да одлучни узроци њихове политике леже ван њихових граница“.⁶⁰ Наравно, ово је препесимистичка оцена положаја малих земаља, али се може применити на међуратну источну Европу. Модерне политичке институције, висок привредни и културни ниво, нису помогле Чехословачкој да избегне прво Хитлерову, па после Стаљинову окупацију. Исто тако, не може се порећи тачна анализа

⁵⁹ Gy. Ranki-J. Tomaszewski: THE ROLE OF STATE IN INDUSTRY, BANKING AND TRADE, Kaser-Radice, op. cit. t. II str. 3-49.

⁶⁰ B. Moore: SOCIAL ORIGINS OF DICTATORSHIP AND DEMOCRACY-LORD AND PEASANT IN THE MAKING OF THE MODERN WORLD, Boston 1967, pp. XIII.

сопственог међународноса привредног положаја и свесни напори које су, на пример пољско и југословенско руководство од друге половине тридесетих година уложили да извуке своје земље из всковне заосталости. Међутим, односи на светском тржишту су већ етаблирани. Мале земље, каже Трсбилок, могу да се уклоне у светској тржиштите само ако нађу какву 'производну нишу' коју ће попунити својим производима. Нажалост, не само да је политичка клима неповољна за мале земље источне Европе, већ је и економска. У раније доба, све оне су имале периоде еуфорије монокултуре: румунска нафта и кукуруз, српске шљиве и свиње, мађарско брашно и локомотиве, бугарски дуван. Велика криза 1929. озбиљно је уздрмала њихов претежно аграрни извоз. Зато су биле принуђене да ступају у клиринске аранжмане са Немачком, и да полако губе привредну независност. Догматска историографија у Југославији, на пример, дуго је сматрала да је разлог за падање у давитељски загрљај немачког 'проширеног привредног простора' плод десничарског усмерења Стојадиновића и кнеза Павла, али новији приступи указују на то да ни југословенски руководиоци, као и руководиоци осталих источносрпских земаља, нису имали мајеварског простора за другачије потезе. Дакле, иако се не би сложили у потпуности са тврђњом Барингтона Мура о потпуној немоћи малих земаља у планирању развоја, ипак морамо истаћи, да је, осим недовршености друштва, неразвијености привреде и немодерних, или антимодерних културних ставова, изузетно важна сметња модернизацији тих земаља, њихов неповољан положај, како и када је реч о политичком окружењу, тако и о положају у међуратној светској привреди. Олигополистичке привредне позиције развијених земаља, и немачки територијални и економски експанзионизам не само да су ометали модернизацију већ су на крају довели и до уништења самих држава међуратне источне Европе.

Summary

Predrag J. Marković

Theory of modernization and its critical implementation in Yugoslavia and East European countries between the two World Wars

This is an essay in the implementation of the theory of modernization in Eastern Europe between the two World Wars. The author gives a review of modernization theories, with critical remarks of H.U. Wehler and other recent researchers. The conclusion is that theory of modernization offers a useful framework for the comparative study of different societies, but must be applied flexibly and with recognition of regional and local specifics. In the case of Eastern Europe between the two Wars, economic and social modernization has been studied. The social structure of Eastern Europe is inadequate for modernization, because there are on the one hand undifferentiated and stagnant agrarian societies of the Balkans, and on the other, societies with remnants of feudal relations. Economies have been modernized in a problematic

manner, due to underdeveloped infrastructure and industry, but also because of adverse international and regional economic climate at that time. Sociologists and political scientists often neglect the biggest obstacle to modernization of small countries - foreign political factors and factors of the international market. Closeness of economically and politically expansionist great powers has tragically hampered the modernization of Eastern Europe.

Љубодраг Димић

УДК 930.1

Историографија и идеологија - југословенско уметство 1945-1955.¹

Абстракт: Место и улога историографије у првим годинама власти КПЈ након другог светског рата. Претварање историографије у инструмент идеолошког образовања и партијске пропаганде. Однос партијског пропагандно-идеолошког апарата и грађанске историографије. Идеолошке комисије и нови историјски институти као инструментата у процесу стварања идеологизоване „класне“ слике прошлости. Захтеви науке и захтеви дневне политике.

Критичност и критичка оријентација у историографији не могу се досегнути једно и за сва времена, већ се критичност стално искушава и усавршава на новим питањима и проблемима, и у тематици и у методологији истраживања, које развој историјске науке непрестано износи поставља.² Генерација српских историчара и оних који су са „маском“ историчара на лицу, а идеологијом „марксизма-лењинизма“ у мислима и срцу настојали да се баве историјом, посебно савременом, у првим годинама након II светског рата, у времену и окружењу препуном идеолошких инструментализација прошлости у име „виших циљева“, у условима културе коју су обележавале, одређивале и ограничавале општа културна заосталост и директиве партијског апарата за агитацију и пропаганду, суючена са већ знатним историографским наслеђем „критичке историографије“, на веома особен начин је преиспитивала и трагала за „врлином критичности“.

Преиспитивати историографију насталу у првој деценији након II светског рата, „разумети“ њена идеолошка усвајања, препознати и идентификовати помалњање и јављање „критичке историографије“ суючава историчара са бројним питањима која произишу из особености послератног времена, карактера српског и југословенског друштва, улоге партије у њему, функције агитпроп апарата, места историчара у друштвеном животу.

Прве послератне године биле су време „набијено енергијом“ ослобођеном у рату и богато историјским појавама и процесима са испрепле-

¹ Текст који је пред читаоцем представља незлатно пропијено предавање одржано на Коларчевом народном универзитету у Београду 26.4.1994. године, у оквиру циклуса „Путеви критичке историографије“.

² С. Ђирковић, Јављање „критичке историографије“ на Великој школи и Универзитету, Универзитет у Београду 1838-1988, Зборник радова, Београд, 1988, 645-654 стр.

теним узроцима и последицама. Свет је изашао из великог рата „оптерећен“ свим проживљеним и подељен на победнике и побеђене. Ратна коалиција победника нагрижена сукобима интереса, сумњичењима, неповерењем, противречностима друштвеног развоја распала се остављајући тешко наслеђе. Политика интересних сфера, блоковска подела света, трка у наоружању, пропагандни и идеолошки спорови и обрачуни, сукоби око уређења граница и друго, одлике су времена у коме је избачена крилатица „о гвозденој завеси“, упућен позив на „крсташки рат“ против комунизма, на једној, и захтев да се дефинитивно ликвидира и сатре „светска реакција“, на другој страни, избио први, до тада незамислив сукоб између комунистичких партија и социјалистичких земаља, почела да се руше колонијална царства и настаје „трсћи“ свет. На унутрашњем плану то је било време обнове и изградње земље, првог петогодишњег плана, радних акција, пруга и градилишта, аграрне реформе, колонизације, колективизације села, великих кампања на описменавању, борбе за сверозападне грањице, али и терора, принуде, страха, развлашћивања пораженог непријатеља, прве (1946) и друге (1948) национализације, Јустава, V конгреса, сукоба са Информбироом, економске блокаде, Голог отока, контролисаних информација и контролисаног живота, револуционарног заноса за једне и „великог страха“ за друге, време у коме је постојао привид да је остваривање циљева социјализма у најблијој перспективи, године скромног живота и сталног стезања каниша када се - како то и сликовито описују учесници у књижевним полемикама - живело између „херојске прошлости и још сјајније будућности“.³

Историчар са наших простора, као „чедо свога времена“, тешко се могао, у посматрању прошлости, посебно „јучерашње стварности“, одвојити од свега проживљеног у рату и „доживљеног“ у првим послератним годинама. Размере догађаја у којима је као савременик учествовао, пореметиле су његову „сјајну усамљеност“ и историчар се нашао - у догађају. Таква позиција несумњиво да је оптерећивала, али и искушавала критичку свест. Пред њим се подједнако као и пред његовим колегама на западу Европе отворила потреба за преиспитивањем прошлости - преиспитивањем метода историјске науке, њених програма, њених најпрецизнијих и најпоузданijих одговора, њених појмова - јер сви они заједно више нису могли да поднесу притисак размишљања о прошлости, свега доживљеног, егзистенцијалног тренутка. Провера ранијих вредности, тумачења догађаја, личности, покрета, идеологија, националних концепција, друштвених система за критички ум историчара била је у супротности са пристајањем на живот између „херојске прошлости“ - коју је својим митоманским радовима требало да описује и „још свестљије будућности“, коју је требало да наговештава. Захтеви дневне политике, пропагандне манипулатије, бирократске вулгаризације од првог тренутка су се судариле са „светим правилом струке“ оличеним у поштовању методолошких и хеуристичких правила рада историчара. Већина је нашла израз „бекством“ од свавремености у друге векове који су били далеки револуционарном субјекту.

³ Видети Б. Петровић, Историја Југославије 1918-1988, III, Београд 1989.

⁴ Фернан Бродел, Списи о историји, Београд 1992, 49-82 стр. (текст „Позиција историје 1950. године“).

Југославија је у предвечерје II светског рата била веома хетерогена заједница, са измешаним становништвом на различитим ступњевима националне свести, коју су делили традиција, обичаји, менталитети, вера, степен просвећености и културне развијености, језик, писмо, начин производње, економска развијеност, привредни и производни односи, професионална и друштвена структура, мала социјална и незнјатна просторна мобилност, култура живљења и друго. Две деценије живота у заједничкој држави нису битније утицале на интеграцију друштва које је карактерисала велика инервномерност. Ужас грађанског рата и горко геноцидно искуство додатно су продубили разлике и појачали неповерење. Било је то друштво које је првих послератних година напросто „искочило из својих зглобова“. У рату и у првој послератној деценији село је напустило и ка градовима се покренуло више милиона људи. Појединач - грађанин, симбол епохе у којој је почeo да се формира, ишчезао је заједно са светом који је представљао, утопио се у мору полусељака-полуварошана. Историјску свест те друштвене групе, друштвено условљену њеним класним положајем, обликовао је систем утицаја паралелних историја, где су своје место имали и историчар и рационално историјско знање. Обичаји (искуством стечене навике) - који су регулисали и прожимали целокупан живот, одређивали норме понашања, наметали се готово са законском снагом, урезивали у свест, газили све личне укусе и сентименталности, мит - који је формирао националну свест, будио многе наде и илузије, покривао незнјање о прошлости, опстајао у колективном памћењу и традицији - у којој се прошлост исказивала симболима који су формирали код знатнијег дела популације историјску свест, били су темељ историјског мишљења и утицај историчара и рационалних историјских знања чинили сасвим занемарљивим. У таквом друштву, чију су свест након 1945. године много лакше могле да обликују црно-беле, упропићене и редуковане, вулгаризоване, у сликама исказане представе о прошлости, које је нудила КПЈ, него вишедимензијонална, слојсвита, утемељсна тумачења историјског процеса, презентована у „критичкој историографији“, за историчара готово да није било ни потребе ни места. Угасле културне потребе већег дела становништва доприносиле су да се у „видном полу“ не налази историја као наука већ историја као идеологија. Емоције су односиле превагу над рационалним мишљењем, идеологија је потискивала науку, романтично и митоманско пројектовање историјске слике победника - стручну свест.

Припадајући типу левице формираном на kraју I светског рата, Комунистичка партија Југославије је била партија револуционарне акције, што је одређивало њен програм, методе у раду, број чланова, организацију путем које је спроводила своје идеје и ширila утицај. У првим послератним годинама у рукама КПЈ се налазила целокупна власт (извршна, војна, управна, судска). Партија је задржала своју кадровску организацију и после ослобођења и освајања власти, наставила да живи и ради легално и конспиративно. Истраживања историчара показују да је реч о покрету који је био и „политички опијен“, јер је од једне бројно мале партије осуђене од Коминтерне непосредно пред II светски рат као „легло империјалистичких инцијуна“ израстао у дива (141.000 чланова 1945. године) и стао уз бок СКП-б као најзначајнији фактор у европском комунистичком покрету, најдоследнији „антимперијалистички“ експонент према Западу, „револуционарно демократски центар“ за Балкан - моћан и способан да

шири своје идеје, да их намсће - што је својствено свакој револуцији. Сукоб са Информбиromo овенчao је КПЈ победом и отворио могућност за критичко преиспитивање сопствене праксе, али и проузроковао цепања њеног јединственог језгра.⁵

У југословенској историографији је уочено да се у победничкој фази власт поистовећивала са историјом, сматрала да је она прави у ходу и да она једина има право да је тумачи. Историчар је није занимао. За њега готово да нема места, јер се историјска свест гради на мистификацијама, стереотипима, предрасудама, политичким закључцима идеолошким представама. Критичко проминирање прошлости прихватано је са сумњивошћу или одбацивани (забрањивано, искриминисано, стиксирано). Окупљање историчара око линије КПЈ и НОБ-а и служење „народним интересима и новом друштвном поретку“ пресудан је критеријум за учешће у научном и јавном животу.⁶

Руководсва улога КПЈ у власти и управи, масовним организацијама и осталим институцијама (универзитети, академије, школе, издавачи, штампа и часописи), наметнула је потребу за увођењем система у руковођењу који би обезбедио и контролу у извршавању задатака. Задатак апарата агитације и пропаганде био је да у рукама КПЈ и њених пропагандних установа концентрише „посредно или непосредно“ целокупан политички, културни, просветни и научни живот, којим је требало да се руководи непосредно из партијских центара од централних, покрајинских или нижих партијских foruma. Агитпроп-апарат је требало да каналише све тежње становништва за културним животом и да спречи сваку тежњу или покушај партији непријатељских елемената да културни живот потчини својим интересима.⁷ Делатност агитпроп-апарата као и сличних тела (Историјско одељење ЦК КПЈ од 1948. године; Комисија за историју ЦК КПЈ; Идеолошка комисија ЦК, Историјска комисија Савеза бораца и друго) одликова се директивношћу, обавезношћу, ауторитарношћу, дириговањем, наметањем, беспоговорношћу, који су били супротни самом бићу „критичке историографије“ и мисаном склопу историчара. Чланци и говори М. Биласа, Р. Зоговића, С. Митровића, В. Дејијера, Д. Вучинића, Б. Зихерла, М. Митровића, М. Пијаде, В. Влаховића и приређени текстови, директивни чланци, говори Ј. Б. Тита, А. Ранковића и Е. Кардеља били су обавезни и обавезујући и за историчаре подједнако као и за интелектуалце других профиле. У тим текстовима, уз употребу „идеолошког језика“, историја се употребљавала, њоме се манипулисало, она је служила за подгревање емоција, контролу мисли, монопол над знањем. Бранко Петрановић пише о историји као о сервису политике и идеологије, виду „кађења победницима“, „наздрavljanja херојима“, „гуслања агитаторима“. У том сервису сервисер најчешће и није био историчар, већ пропагандист са „маском“ историчара, проверени кадар партије, задуженик за теоријски рад, „верни тумач“ учења марксизма-лењинизма. Историчар је био заobilажен, потискivan, одбациvan и, на његову срећу, заборављен. Тако након сукоба са Информбиromo, КПЈ се сестила историчара, али му је, опет, наменила улогу

⁵ Бранко Петрановић, Жилавост и немоћ политичке историје, Историографија, марксизам и образовање, Београд 1986, 13-19 стр.

⁶ Б. Петрановић, Историчар и савремена епоха, Београд 1994.

⁷ Свим ЦК и ПК О реорганизацији агитације и пропаганде, март 1945. АЈ, ЦК СКЈ, II-к-1/1.

која му није пристајала. У идеолошкој кампањи која је следила историчар је опет требало да заузме место агитатора и пропагандисте. Тада се почело говорити и писати да „без познавања наше сопствене историје, без познавања историје КПЈ, и, нарочито без познавања наше данашње стварности, која је ништа друго до наставак наше историје, свима нама прети велика опасност“.⁸ У историји „народне револуције и изградње социјализма“ КПЈ је почела након 1948. године да уочава „нове“ и у пракси светског радничког покрета „непознате“ моменте (изградња регуларне армије у условима потпуне окупације земље; стварање организационог јединства савеза радника и сељака у НФ под руководством КПЈ; рушење буржоаске и изградња нове народнодемократске власти у лицу народних одбора и раскирњавања националног издајства буржоазије у националноослободилачком рату; могућност да мали народ у условима светског рата изврши социјалистичку револуцију и друго) чије је „историјско осветљавање“ требало да обогати марксизам-лењинизам као интернационално учење. У идеолошкој кампањи, да поновимо, историчар је опет требало да заузме место агитатора и пропагандисте и активно ради на „подизању квалитета историјске науке“.

Непосредно након рата, 1945. године, ствараоци тзв. „нове историје“ нашли су се пред богатим наслеђем грађанске или, како су они говорили, „буржоаске“ историографије. Партија је морала да реши следећа питања: 1) како критички прихватити то богато културно наслеђе; 2) како идејно утицати на историчаре „старе школе“ у чијим су рукама биле катедре на Универзитету, привући их на своју страну, преваспитати и приволети да у свој научни рад унесе „социјалистичку идејност“; 3) шта урадити са установама и гласилима којима су се окупљали историчари и у којима се осећао њихов утицај (катедра за историју на Филозофском факултету, САН, Матица српска, Архив Србије, Коларчев народни универзитет, Српска књижевна задруга музеји, библиотеке). Приступ КПЈ историографији био је исти као и према осталим областима стваралаштва, с тим што га је, због њене осетљивости, идеолошке употребљивости, могућности политичке „диверзије“, карактерисала већа оштрана.

Оцењујући прилике у историографији, подједнако као што се то чинило и у „Првој земљи социјализма“, дошло се до закључка да је „на садржај и структуру универзитетских и академских хуманистичких наука у врло великој мери био утиснут печат класне свести капиталистичког друштва које их је створио“. Сматрало се, наиме, да је историографија, више него ма која наука, била одраз тадашњих друштвених и политичких прилика „које су заштићивале буржоаску идеологију“. Изолација, којом је Краљевина Југославија била одвојена од СССР-а, сматрана је основним разлогом што филозофија дијалектичког и историјског материјализма није

⁸ Ј. Марјановић, Из историје Комунистичке партије Југославије (Поводом II тома Историјског архива), Историјски гласник, 1949, бр. 3, 3 стр.

⁹ В. Новак је у реферату „Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци“, одржаном 26.2.1948. године на једногодишњем склопу свих секција Историјског института, паралелизирао савјетског историчара С. И. Вавилова, Историјски часопис, I, 1-2, 1948, 3 стр.

продрла на катедре историје, утицала на формирање историчара марксиста и била примећена на историјску науку.¹⁰

Своје погледе према историографском наслеђу и традицији КПЈ је темељила на ставовима прихваћеним непосредно пред II светски рат. У основи тих схватања било је мишљење да револуција као најрадикалније кидање са традиционалним односима представља и „најрадикалније кидање са традиционалним идејама“. Да би служила револуцији традиција је морала да буде марксистички и критички осветљена „на нов начин“, тј. морала је да буде „партијна“, по форми „реалистична“, по садржају „напредна“, „социјална“ и „народна“, што значи јасна, разумљива и широко приступачна. Обогаћена идејом „партијности“ и „идејном тенденцијом“, најчешће „прерађена“ и „прилагођена“ новом времену, традиција је у себи сажимала све елементе који се спајају са интересима „масе трудбеника“. Партијска критика је оцењивала и дело и аутора и уколико би један од елемената био доведен под сумњу и идеолошки знак питања, такво наслеђе је одбацивano као негативно.¹¹

Основни ставови и директиве VII конгреса Коминтерне (25.7 - 21.8.1935) тражили су од комунистичких партија и њиховог чланства да се и у сфери историографије супротстављају „идеолошкој зарази фашизма“ (фашизам је идентификован као „отворена терористичка диктатура најреакционарнијих, најшовинистичкијих и најимпријалистичкијих елемената финансијског капитала“) под чим се подразумевало: 1) бескомпромисно побијање „фашистичког искривљавања историје“; 2) настојање да се „осветли прошлост свога народа историјски верно у правом духу Лењина и Сталјина“; и 3) борба радничке класе повеже „с револуционарним традицијама прошлости“.¹² Прихватујући такво виђење историје, КПЈ је на закључцима VII конгреса Коминтерне отпочела својеврсну борбу за своје културно и историјско наслеђе и формулисала изричito партијни став о појавама у историографији. На историографију је, подједнако као и на остale области стваралаштва, гледала са позиција практичне политике и историјског тренутка, сматрала је једним од елемената револуционарне акције, од ње тражила да испуњава конкретне задатке у примени и извођењу револуције. Од свих који су радили на „теоријском пољу“ КПЈ је очекивала да престану „са чекањем бољих времена“ и захтевала да стварају слободно „у бескрајним оквирима марксизма-лењинизма“. Такве практичне мере и захтеви сводили су „историјску науку“, подједнако као и стваралаштво, на оголјену идеологију и пропаганду револуционарних идеја и циљева. Стављање нове генерације професионалних револуционара васпитаних да без поговора и дисциплиновано извршавају сваки задатак Партије и упознатих

¹⁰ Виктор Новак је писао да су југословенски историчари први пут дошли у додир са совјетским историчарима на VII међународном конгресу историчара у Варшави 1933. године и тек тада дошли до првих информација о планској организацији историјских наука у СССР-у.

¹¹ О томе више Љ. Димић, Агитпроп култура, Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1952, Београд 1988, 55-71 стр.

¹² Г. Димитров, Офанзива фашизма и задаци Комунистичке интернационале у борби за јединство радничке класе против фашизма, Комунистичка интернационала, Стенограми и документи конгреса, књ. 11, Г. Милановац 1983, 384 стр.; Резолуција о реферату Г. Димитрова усвојена 20.8.1935, Комунистичка интернационала, Стенограми и документи конгреса, књ. 12, Г. Милановац, 1983, 1.109 стр.

са захтевима који су се у Првој земљи социјализма постављали пред историографију (Сталјинов текст „О неким питањима историје большевизма“ - 1931. година; Критика Сталјина и Поставка СОВНАРКОМА и ЦК СКП-б „О предавању грађанске историје у школама СССР“ - 1934; Примебе на концепт уџбеника „Историја СССР“ од Ј. В. Сталјина, А. Жданова и С. Кирова - 1934; Примедбе на концепт уџбеника „Историја новог века“ од В. Ј. Сталјина, С. Кирова и А. Жданова - 1934; Реферат Г. Димитрова на VII конгресу Комунистичке интернационале и Резолуције VII конгреса Комунистичке интернационале - 1935; „Кратки курс историје СКП-б“ - 1938) гарантовали су спровођење партијске линије.

Десет година касније мало се тога променило. Од историчара се очекивало да „постепено и плански“ приступају ревизији постојећих интерпретација у прошлости југословенских народа, да уклањају „наметнуте тенденциозне интерпретације“ које су одговарале капиталистичком друштву, да проналазе „фалсификате“ у националним историјама и разоткривају „хегемонистичке интересе владајућих клика“, да „чисте“ историју од „непотребних примеса“. Чињеница да је то од историчара тражио „први руководилац и Учитељ“ Јосип Броз Тито на прослави 80-годишњице ЈАЗУ, без поговора је обавезивала све научне и педагошке установе.¹³

Од историјског наслеђа нарочито се фаворизују традиција и наслеђе социјалистичког покрета и његови ствараоци, али и све остало из прошlosti што је у себи имало „идеју прогресивности“, сведочило о „непомирљивим супротностима“ у предсоцијалистичким друштвима, афирмисало класну борбу и указивало на њен континуитет у историји. Објављују се радови и писије се о Светозару Марковићу, Димитрију Туцовићу, Кости Абрашевићу, Васи Пелагију, Душану Поповићу, Светозару Милетићу и другима. Државни издавачки завод је био задужен да објављује научна дела историчара (С. Новаковић, В. Јагић, Ф. Рачки), да прикупља и делимично објављује грађу „из историје и за историју наше народноослободилачке борбе“. Али у том послу веома ретко, сем као маргинални сарадници, учествују историчари. Писци монографија, предговора, чланака, расправа, приказа, критичких оцена су људи из самог врха политike (М. Ђилас, Е. Кардель, Б. Зихерл и други), што је поуздан показатељ тоталне идеологизације коју су научна знања и факти тако мало занимали. Изаша мегаломанских пројеката који су на моменте добијали облике правих кампања и такмичења (обележавање 1. маја; обележавање десетогодишњице смрти М. Горког; стогодишњица рођења С. Марковића, тридесетогодишњица КПЈ) стајале су директиве ЦК КПЈ и његовог агитпроп-апарата. Тако ће пред крај 1949. године у оцени идејне и научне ваљаности историјске и уџбеничке литературе ЦК СКЈ исказати потребу да у Комисије за историјску групу предмета уђу и историчари са факултета.¹⁴

Да би се механизам функционализовања историје, иза кога је стајала највиша власт, што боље разумео, навесићемо пример прославе стогоди

¹³ Ј. Б. Тито на прослави 80-годишњице ЈАЗУ, цитирано према В. Новак, Исто 21. стр.

¹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II-1-a-1, 1945.

¹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II-1-a-8, од 17.4.1947.

дишичице рођења Светозара Марковића, у септембру 1946. године. У Директивном писму које је потписао М. Ђилас доминирао је прагматизам. „Кадровима” се скретала пажња да стогодишичице рођења Светозара Марковића треба прославити тако „да се разбије зид којим је српска реакција одвојила његово дело и његову делатност од радних маса, да се његова борба и његова позитивна схватања учине својином најширих слојева нашег народа, једном од застава наше борбе за нове економске и културне успехе, за још победоносније учвршћивање братства и јединства наших народа...”.¹⁶ Да би се у томе успело, требало је: утврдити град у коме је рођен и дати му име Светозарево, на грађским трговима подићи споменике С. Марковићу, једној значајној културној установи дати име С. Марковић, обележити куће у којима је С. Марковић боравио, неколико радничких домаова назвати његовим именом, улицама дати име С. Марковића, одржати више академија и предавања (академијама наука, универзитетима, у свим школама, војним јединицама, фабрикама, предузећима, задругама, и друго) у којима би се „побијале лажи грађанске историографије”, сви часописи у септембру требало је да објаве текстове о С. Марковићу, дневни и централни листови да десетак дана пре прославе почну да пишу како би предавачи могли да нађу материјал за своја предавања; државна и партијска издавачка предузета одредницом - „морају” била су обавезана да до 10. септембра издају „бар по једну књигу изабраних списка С. Марковића” која би била „снабдевена кратким предговором”, у уџбенике је требало унети одломке из дела С. Марковића, и друго. У пропратном писму М. Ђилас је наводио приручну литературу у којој су се налазиле „генералне оцене” дела С. Марковића и која се смела користити. Чињеница да је цео посао требало урадити за два месеца посредно је говорио о духу кампање, одсуству континуитета, злоупotrebi историје. Нигде се није могао ни назрети захтев да се дело С. Марковића изучи и критички расветли. Стварао се утисак да се о томе „све зна”, да је партија дала своје „генералне оцене”, да критичко промишљање није нити потребно нити пожељно. Новински чланак и немушто склонљено предавање били су подобнији од резултата добијених на утемељеним и обимним историографским истраживањима, уз примену историјског метода. Евидентно је да се ништа није заборавило, сем, наравно, историјски садржај целог догађаја. Историја се, у цеој прослави, исказивала само као повод за кампању, погодна прилика за пласирање пожељне слике о себи, део политичког фолклора. За историчара и критичку историографију, сем као за сервис политици, није било места.

Оновремена стварност је постављала посебне задатке пред историографију. Очекивало се да она изврши „преко потребну преоријентацију према материјалистичкој доктрини која се пре тога није проучавала на универзитетима нити осталим научним установама”. Као пример који је требало да следе историчари навођена су „историјска дела” В. Маслеше и Е. Кардеља-Сперанса. Чињеница да су такве „неозбиљне” примере својим колегама презентовали, поред људи политике, и неки од најугледнијих

¹⁶

АЈ, ЦК СКЈ, VIII, I-1-a-5, од 1.7.1946.

историчара и осведочених бораца за критичку историографију, додатно говори о притиску коме су историчари и историографија, посредно или непосредно, били изложени.¹⁷ Партија је настојала да на универзитетске катедре доведе „квалификоване стручњаке”, спремне да филозофију дигалектичког материјализма примене на историјски метод рада. Према неговању и подстицању „критичке историографије” исказивана је недопустива равнодушност.

Политика и идеологија стављали су у првим годинама након ослобођења у средиште своје пажње тек окончали рат, али је и он редукован искључиво на партијску компоненту.¹⁸ Народноослободилачка борба је била мерило свих ствари, идеологија је била у основи сваког тумачења догађаја, изостајала је ваљана научна критика, степен упрошћавања и поједностављавања прошлости доведен је до крајности, у „историографским” радовима остајало се на званичним оценама и анализама изреченим у бројним рефератима и говорима највиших партијских функционера, дескрипција - најприземнији вид саопштавања прошлости - овладала је, историја је тематски редукована на неколико тема и области, целокупна историја је шематизована. Подједнако као и писци, и историчари су у слици коју су приказивали државни и партијски руководиоци „на великом плану својих говора” имали да траже изобиле теме за свој рад.

Историја је била редукована на историју класне борбе. У недостатку расправа о битним теоријским проблемима историјске науке превођени су одабрани текстови совјетских идеолога (Стаљина, Жданова, Кирова) и писаца (Авдијев, Космински, Панкратова, Сражев, Јефимов, Скаскин), који су имали директивни и обавезујући карактер.¹⁹ Тако је и историја старог века приказивана као идеолошка дисциплина, област у којој се може развијати „социјалистички патриотизам”, формирати марксистично-љењинистички поглед на свет, „учавати историјска узрочност”, „историјска законитост”, „класна борба”, „улога личности у историји” (Спартак - „златни

¹⁷

Погледати текст В. Новака, Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци, Историјски часопис, I. изв. 1-2, 1948, 20. стр.

¹⁸

У презентовању историје „Ослободилачке борбе народа Југославије и изградње нове државе” доминирале су следеће велике теме: КПЈ у борби за независност Југославије (КПЈ у борби за демократизацију земље, националну равноправност и одбрани независности народа Југославије; КПЈ за време напада фашистичких освајача на Југославију); КПЈ - организатор и руководилац народно-ослободилачке борбе (КПЈ у периоду устанака); Политичка линија КПЈ у народно-ослободилачкој борби; Преглед развитка народно-ослободилачке борбе - четири етапе у развитку, њихове карактеристике, главне битке и основни политички догађаји у појединачним етапама); Борба КПЈ за стварање Народног фронта Југославије (Јединствени НОФ за време НОБ-е; Данашњи програм, статут и састав НФ); Борба КПЈ за народну власт (Настанак, развијати и структура народних одбора; Државна структура ДФЈ); Решавање националног питања у Југославији (Национално питање у старој Југославији; Решење националног питања кроз народноослободилачку борбу, Федеративно уређење Југославије); Стварање, развијати и улога Југословенске армије, Спољна политика Југославије (Други светски рат, напад на СССР и стварање антихитлеровске коалиције, Основе спољне политике нове Југославије) и друго. АЈ, А ЦК СКЈ, VIII, I-1-a-1, K-1.

¹⁹

Погледати: А. М. Панкратова, Идејно-политичко васпитање у настави историје у школи; А. И. Стражев, Настава историје у школи - моћно оружје идејно-политичког и моралног васпитања омладине; А. И. Хмелјов, Васпитни моменти у настави историје старог века; Е. А. Космински, Идејно-политичко васпитање на часовима историје средњег века; А. В. Јефимов, Задаци идејно-политичког васпитања у историји новог века у средњој школи; А. И. Стражев, Карактеристика историјске личности; и друго. Настава историје у средњој школи, Београд 1948.

дечко" старог Рима), материја на којој се могу стицати „правилна" знања „важним историјским категоријама" као што су „класа", „држава", „демократија", „република", „идеја прогреса", „патриотизам", „револуција", „ослободилачки и реакционарни ратови" и друго. Објашњење побледа ропства, како су писали совјетски аутори а прихватала партијска педагогија, требало је да изазове „оправдано и племенито осећање мржње према свим облицима експлоатације". Историја средњег века употребљавала се за формирање „оданости ствари радних маса", стварање „дубоке симпатије према страдањима народних маса", рађање „непомирљиве мржње према свим експлататорима", истицање „херојске борбе" радних маса и „одвратних средстава, нечовечне свирепости којима су се експлататори свих времена старали да угуше покрете радних маса", приказивање цркве као „светске реакције" и друго. Инсистирало се на емоцијама - дакле ирационалном. Посебна упорност је исказивана у покушајима да се успостави континуитет класне борбе током векова, што је стварало једнострану и искривљену слику збивања. На тај начин спутавало се истинско историјско мишљење чији је најдубљи темелј у просторној и временској конкретности. Историја се модернизовала увођењем читавог низа категорија, појмова и тумачења из савремености. Такав приступ историји означаван је од КПЈ као једини исправан, као критички. Након сукоба са Информбиrom совјетски аутори су, постепено, замењивани домаћим писцима, али су тумачења остала иста. После сукоба са Информбиrom, „друштвена корисност" историјске науке се повећала, али су промене биле успорене и једва видљиве како у њеној тематици тако и у методологији. Инак те 1948. године почела је да пробија свест да се историја мора не само „објашњавати" већ превасходно „изучавати" да би се разумела стварност. Био је то тек почетак краја фанатизовања свести о СССР-у и Стаљину (земља благости, срећних и задовољних трудбника, индустијализације и демократских слобода) и покушај формирања „научне" слике о себи. Та слика је, такође, била редукована, више тумачење проширености и „коначна истина" - што је одлика идеологија а не афирмација знања по својој природи никад потпуно г и коначног.

У Резолуцији V конгреса КПЈ о основним наредним задацима организација КПЈ значајна су два става: „2. систематски развити рад на марксистично-лењинистичком изучавању проблематике наше земље. Зато треба организовати рад на изради и изучавању историје наше партије, историје радничког покрета наше земље, историје Народноослободилачке борбе и проблема изградње социјализма код нас. Овај задатак треба схватити као један од најважнијих предуслова идеолошког образовања партијских кадрова и вaspitanja маса у духу социјализма; ... 4) радити на развијању научног живота, на учврšћивању постојећих научних институција и на стварању нових, окupљајући све позитивне научне раднике и помажући им у њиховом раду".²⁰ Наведени ставови КПЈ одредили су развој историографије у неколико наредних година. Отпочело је сабирање извора и почела да се износе начела њихове критике. У историји као идеолошкој дисциплини 1948. године, у тренутку највећег идеолошког усијања које је произвело раскол у комунистичком покрету,

²⁰

V конгрес КПЈ (21/28.7.1948), Стенографске белешке, Београд 1948, 791. стр.

политички прагматизам пружио је прилику струци. Импулс је дошао од Партије. На људима струке је било да га искористе.

У октобру 1948. године при ЦК СКЈ основано је Историјско одељење, на чијем је челу био М. Пијаде. Одељење, као и слична која су офорљена по републикама, имало је задатак да прикупља, сређује, чува, објављује и организује обраду историјских извора, штампе и литературе потребне за изучавање историје КПЈ. Задатак историјског одељења је био и „документовати, разрадити и раскринати све историјске фалсификате који се односе на најславнији период историје наших народа - на нашу народну револуцију".²¹ Другим речима, КПЈ је настојала да прављењем „научне" пожељне слике о себи одбаци и обеснажи оптужбе које су стизале из СССР-а и земаља народне демократије. У питању је био егзистенцијални страх партије и потреба да се „документима" обеснаже оптужбе Информбира које су „дубоко врећале" југословенске комунисте. Историчари су имали задатак да опровергну нетачности, нејасноће, збрке мисли, немарксистичке и конрареволуционарне поставке садржане у нападима са истока.²² Из данашње перспективе чини нам се да је основни допринос формирања Историјског одељења ЦК СКЈ био у прикупљању грађе и скретању пажње власти на „бездушан однос" према архивалијама (спискови уништених фондова су бројни). Иссумњиво је да је ту овладала стручна свест над бахатошћу, неодговорношћу и искултуром првих послератних година. Сачувати документ од уништавања није значило и дати га на увид научној јавности. Од формирања стручне свести до успостављања критичке свести био је још дуг пут.

О томе веома речито говори и директивни текст М. Тиласа „О националној историји као васпитном предмету", објављен у „Комунисту" бр. 1 за 1949. годину. Аутор, иначе први човек агитпропа, поручује историчарима да је једини правилан научни метод „проверен од стотиљеонских маса" кога треба да се придржавају у научном раду - марксизам-лењинизам. Сваки рад на националној историји мораје да има упориште у дијалектичком материјализму - идсологији радничке класе. Свима који то не услише он је запретио „васпитним мјерама". Такви ставови сведоче да су се југословенски комунисти тешко ослобађали „најбољих традиција" стаљinizma.²³

Тилас је упозоравао да баш „у области националне историје, која живи у свијести људи и делује на њу, ширење идеја туђих дијалектичком материјализму може веома снажно да кочи даљи правилни развитак те свијести, па, према томе, и борбе за промјену друштва, у којој је свијест један од најважнијих фактора".²⁴ Другим речима, Партија није била спрем-

²¹ АЈ, ЦК СКЈ, XVI-к-1-1.²² Стефо Маодуш, Наш Народноослободилачки рат и информбировске фалсификације. Историјски гласник, 1-2, 1950, 3-28 стр.²³ Подсећамо на став Ј. В. Стаљина о идејном васпитању изречен на XVIII конгресу КПСС: „Није потребно да специјалист у медицини буде у исто време и специјалист у физици или ботаници и обрнуто. Али постоји једна грана науке чије познавање мора бити обавезно за большевике свих грана науке - то је марксистично-лењинистичка наука о друштву, о законима друштвеног развијања, о законима развијања пролетерске револуције, о законима развијања социјалистичке изградње, о победи комунизма".²⁴ М. Тилас, О националној историји као васпитном предмету, Комунист, бр. 1, 1949: исти текст је у целини пренео Историјски гласник, бр. 1, 1949, 2-20 стр.

на да допусти да било ко, па и историчар и рационално историјско знање, мимо ње формира свест људи. Таква позиција објашњава став да за њу (то М. Ђилас децидирало каже) национална историја није само „наука“ већ, истовремено, и „помоћ и потицај“ радним масама у борби за социјализам. Несумњиво да је пробијање критичке свести и појава „критичке историографије“ била у супротности са изненадним официјелним ставовима. Ђилас је те 1949. године пропагирао непомирљивост према „буржоаској науци“. Он је захтевао да се дијалектички материјализам у националној историји примењује конкретно (да се у прошлости откривају законитости и специфичности), чиме је требало да се искаже посебност у односу на СССР.

Дијалектички материјализам као „критичка прерада свега позитивног у људском мишљењу“ требало је посебно да дође до изражавања приликом оцена личности, њиховог дела, преломних догађаја, епоха, друштвених система, улоге маса у прошлости и друго. У конкретним условима историографија је требало да понуди „интернационалистички лик“ Партије, братство и јединство, „социјалистичко југословенство“, прогресивну улогу радничке класе, експлоататорско лице буржоазије, деструкцију „интегралног југословенства, борбу против непријатеља, спојењу НОБ-а, разобличи издају и друго. Број тема је био ограничен и експлицитно одређен, чиме се историја тематски редуковала на историју класне борбе. Идеолошки вредносни судови формирани ван научне историографије требало је да добију „потпору“ у обиљу селектираних чињеница. Томе је требало да допринесу историчари. Поузданни судови о прошлости, засновани на обимним и свеобухватним истраживањима, провереним и утврђеним чињеницама, М. Ђиласа нису занимали. Непостојање хтења за истином релативизовало је поступак да се до ње досегнеш. Стереотинни вредносни судови идеологије требало је да произведе жељено стереотипно понашање. Разум је био искључен.

Ђилас се залагао за тзв. „марксистичку националну историју“ и сматрао да је она једина у страну да „разголити“ историју и „разобличи“ буржоаске фалсификате. Историчарима марксистизма он је децидирало забранјивао, да узимају „готове историје буржоаских историчара“ и да на основу њих пишу или предају своју историју, „утрпавајући у своје материјалистичке калупе конкретан историјски материјал, који су њихови буржоаски претходници већ одабрали са одређеном тенденцијом“. Истраживач је упућивао у архиве да тамо налазе чињенице на основу којих су могли да долазе до „својих историјско материјалистичких закључака“. Евидентно да је такав приступ „историјској науци“ био негација историјског научног метода (хеуристике и критике) који је науку чинио науком. Историјски извори као извори сазнавања о прошлости сведени су на средство за доказивање марксистично-лењинистичких теорија. Њихов вишеструки значај (историјски извори као мост између историје и историјске науке; „чаробан зид“ који штити научника од предмета који истражује и притиска времена у коме истражује и друго) није уочаван. У писању историје преовладала је партијност, која је науку сводила на „васпитни предмет“. Једина корист од таквих директива упућених историчарима била је у томе што је један део њих истраживачки

ушао у архив и нашао се у прилици да веома брзо, у сусрету са изворима, изгуби „заједнички језик“ са теоријама изношеним у говорима партијских функционера.

Веома је важно указати на Ђиласов, тј. партијски, став према историјској критици. За њега је, у то време, „критичка обрада прошлости“ изједначена са критичким односом „према буржоаској историјској науци и предрасудама и појмовима које је она створила и наслагала у људској свести, а такође и према историјским документима које су за себе оставили представници владајуће класе које су предходиле буржоазији“. Као да се суштина командовања књижевним животом и „разумевања“ књижевне критике механички пренела и на област историографије. Евидентно да се није схватала суштина методолошког поступка историјске критике као критике извора (суштине и темеља сваког научног бављења прошлочију) и да се она, сасвим неразумно, поистовећивала са критиком историје. То је био класичан облик „насиља садашњости над прошлочију“. Последице таквог начина мишљења биле су нерегулисане и осећају се, у неким својим видовима, и данас.

Ставови које је М. Ђилас износио о историографији у јануару 1949. године били су наговештај партијског курса заузетог на II пленуму КПЈ (28-30.1.1949.). Тражећи излаз из нагомиланих привредних и друштвених тешкоћа, на основу критичког пресиспитења дотадашњег агитационо-пропагандног рада, Други пленум је видео решење у заоштравању административног начина управљања, појачању контроли и интервенцији партијског апарате, повећањем професионализму у партијском раду. Упоредо с тим, али не и у завршној Резолуцији, истакнут је захтев раду. Упоредо с тим, али не и у завршној Резолуцији, истакнут је захтев да треба „смело и без колебања уклонити све оне старе клише и формуле“, напустити туђа практична искуства и организационе форме и престати их сматрати нечим апсолутним и увек важећим, окренути се сопственом искуству чије је занемаривање довело „до затварања хоризонта нашим кадровима, до драматског прилажења питањима, до крутог државља за готове шеме и каљупе.“²⁵ Неколико месеци касније, на трећем пленуму ЦК КПЈ, М. Ђилас је разобличио и одбацио заблуду да се људска свест и мишљење може изменити применом административних мера у тачно одређеним и испланираним роковима. Међутим, људи „чији су умови били подчишани на исти начин“, још ће дugo заузимати своје тек додељене позиције по партијским институтима и школама. Последице су биле нерегулисане.

Почеци „изучавања“ прошлости КПЈ, и поред тога што су представљали напредак у односу на претходно стање, били су далеко од науке и „критичке историографије“. Историја КПЈ се и даље обраћивала као класична идеолошка дисциплина. Све је било препуно шаблона, стереотипа, црно-белих представа, идеолошких слика, митоманије. Издавање грађе патило је од изражене аутоцензуре и будности. Основни постулат науке – да се истина хоће сазнати и може сазнати, било је тек у другом плану. Политички прагматизам је убедљиво владао. Документи су држани далеко од очију историчара, текстови присећени за објављивање су скраћивани

²⁵

М. Ђилас, Актуелна питања агитације и пропаганде - реферат одржан на Другом пленуму ЦК КПЈ, 28-30.1.1949, Партијска изградња, бр. 1, 1949, 12-24 стр.

по мерилу идеологије, а не по принципима струке, имена су изостављена, подаци брисани. У деликатним случајевима (као код издавања „Пролетера“) коначан суд о избору текстова доносили су Ј. Броз, Е. Кардель и М. Ђилас. Тако се правила историја.²⁶ Треба споменути да у целом раду, сем Јована Маријановића, тада тридесетогодишњака који је „нешто слично“ радио у СССР-у, а који је по образовању био економиста, нико од укључених у рад Историјског одељења ЦК КПЈ није био историчар. О објављивању партијске грађе по начелима „критичке историографије“ није било ни речи. Грађу партије могли су да сређују и приређују, друго да на њој научно и раде само чланови КПЈ. Јнерција илегалног и конспиративног у том сектору задржала се до распада СКЈ у нашем времену.

Писана реч, као једно од најјачих средстава друштвене комуникације, нарочито је почела да добија у значају са описмењавањем широких народних слојева. Тако је порасла улога штампе и књиге: штампа је третирана као инструмент револуције, основно средство васпитања и утицаја на свест људи. Анализа историјских текстова у штампи разоткрива смишљено, систематско дозирање текстова са историјским садржајем (значајни датуми, важни догађаји, историјске аналогије). Поступак избора тема и аутора је строго контролисан, пун симбола, информације долазе из једног центра, историјски исказ је пун „идеолошких израза“ (фразе, флоскуле, кованице преузете из руског језика), стереотипа, емоција, модернизације прошлости, шаблона, вредносних судова. Упадљив је недостатак рационалног и критичког историјског мишљења. Историје има у готово свим текстовима, док су текстови који се баве историјом и који се могу назвати историографским веома ретки.

Почетком педесетих година уочљиво је да се више не одбације целокупно наслеђе „буржоаске историографије“. Тај квалитативни напредак био је условљен генералним партијским ставом да више не треба „брисати“ и „скривати“ из историје оно што се владајућем режиму не свиђа. У расправама, у којима све више учествују историчари, поред оштрих речи стандардних фраза о ограничењима те историографије „класном идеологијом и ненаучним идеалистичким погледима на развитак друштва“ и немогућности да „схвата и објасни“ развитак друштвених односа, говори се и о њеним „значајним заслугама и тековинама“. Почињу се глорификовати настојања и тежња „за критичком, истинитом, једино на историјским изворима заснованој историји“ коју је утемељио Иларион Руварац, а персонификовао Стојан Новаковић. Прикупљање, чување и објављивање историјских извора, које су обавиле претходне генерације историчара, означавано је

26

Писмо М. Пијаде М. Ђиласу у вези са издавањем „Пролетера“ од 13.6.1949, АЈ, А ЦК СКЈ, XVI, К-1-3.

- Драги Ђидо, Имали смо идеју да у једном тому „Историјског архива КПЈ“ издамо комплет „Пролетера“ од краја 1937. - дакле од новог руководства - до 1943. Али када се погледа и садржај бројева (прилажем тај садржај до фебруара 1940), види се да је немогуће издати те бројеве с њиховим целокупним текстовима, како с обзиром на неке писце, тако и на извесне податке о искључењима и слично.

Остало би, по мом мишљењу, само да се види да ли да се направи избор чланака и неких вести и да поред тога уђу документа (резолуције, проглаšања).

Питање је ко да изврши тај избор. Да ли би ти хтео да у томе учествујеш? Морали бисмо о тој ствари и о избору самом имати мишљење Старог, Бељца и тебе...

највишим дометом „буржоаске историографије“. Од власти се тражило да помогну објављивање архивске грађе и тако „ширем круговима историчара“ омогуће да се упознају са изворима. Прикупљање и проучавање извора тако је, посредно, уз истрајавање на савлађивању марксистичког метода у писању историје, постјало нераздвојни елемент развоја историографије.²⁷ Такво „прилагођавање“ историјске науке дијалектичком материјализму и историчарско напуштање догме да дијалектички материјализам „извире из самог историјског збивања“, ослободило је историчаре обавезе да само „приказују“, „описују“, „сликају“ историјске догађаје „онакве какви они јесу“ и отворило им могућност да их истражују, анализирају, сагледавају, разумеју.

Став „револуционарног субјекта“ према историчарима имао је своје исходиште у неповерсљивости, искључивости, сумњивости које је постојало у радничком покрету према интелигенцији. Истицано је да је интелигенција сродна ситној боржоазији по својој млитивости, неспособности за дисциплину и организован рад, по свом индивидуализму, „сумњивим“ схватањима и реакционарним идејама, предрасудама, пасивном ставу, пореклу, проилости. Интелигенцији је супротстављан „партијски кадар“ који је, по увреженом мишљењу, могао да, чак и када су његова знања била оскудна, својим фанатизmom и „правилним“ ставом задовољи на свим дужностима - па и на послу бављења „крхким умећем писања историје“. Дилентатизам, аматерство, романтични „социјалистички патриотизам“ и „партизанско југословенство“, идеолошка искључивост, догматизам, тако су се, уз благослов и подршку власти, вратили у историографију, истискујући из ње рационално и критичко мишљење, „кварећи“ историју, разарајући „критичку историографију“.

Партија 1945. године сматра да су знања, искуства и рад „буржоаске интелигенције“ потребни младој држави. Привлачење, диференцијација и преваспитавање „буржоаске интелигенције“, на једној страни, и стварање у „социјалистичкој школи“ „нове интелигенције“ одане циљевима КПЈ два су упоредна процеса и чине супитину односа КПЈ према интелигенцији у првим послератним годинама.

Када су у питању историчари, један део њих је већ 1945. године одстрањен из културног и научног живота. Друга група, која је настојала да заузме позицију „немешања у политику“, постала је главни објект интересовања КПЈ. Она је подвргнута „преваспитавању“, под чим се подразумевало упознавање са циљевима и задацима социјалистичке изградње, мењање навика, васпитања, традиција, старог начина живота и мишљења. То „проширивање видика“ заснивало се на изучавању марксизма-лењинизма, идејном убеђивању, укључивању у рад масовних организација, подизању животног стандарда, објављивањем књига, организовањем професионалних савеза. Ипак, КПЈ је и даље према тој хуманистичкој интелигенцији

27

Погледати реферате са Прве конференције историчара НР Србије из маја 1951. године: Д. Јанковић и И. Божић, Основни проблем српске историје у периоду средњовековних српских држава; Б. Ђурђев, Основни проблем српске историје у периоду турске власти над нашим народима; Д. Петровић, Основни проблем српске историје XIX и XX века; В. Чубриловић, Историјска настава на Београдском универзитету и друго, Историјски гласник, 1-2 и 3-4 за 1950. годину.

изражавала резерве и истицала да се „тешко сналази и не може своју делатност да усклади према приликама и духу времена”. Такво становиште још више је истицало важност тезе да је у новом друштву које гради социјализам неопходно потребна „нова интелигенција”. Искључивост према историчарима старије генерације и онима који су били окупљени око САН и Филозофског факултета огледала се посебно приликом обраде тема из НОР-а. Било је успостављено неписано правило да НОР и револуцију могу да обрађују само они који су у њој и учествовали. Савести стручњака нису се прихватали. Тај став је умногоме лично на поставке ПРОЛЕТКУЛТА да једино писци из редова пролетера могу да стварају пролетерску књижевност.

За разумевање става према интелигенцији веома је индикативан Титов говор у САН-у из новембра 1948. године. Том приликом су академци, међу којима је било и више историчара, упозорени да револуционарни период још није завршен, да ће он трајати све док „капиталистички елементи” који бране своје преостале позиције у друштву „не буду потпуно побеђени”. Јосип Броз је упозорио оне који мисле „да је наука нешто за себе, да она мора бити неутрална, да њих не може интересовати ништа друго осим чисте науке” да су таква гледишта супротна појмовима прогреса и за КПЈ неприхватљива. Насупрот томе, он је упутио позив свим научницима „да ставе своје знање и снагу” у службу нове социјалистичке Југославије, у службу „стварања сртније будућности”. Порука је била веома јасна.²⁸ Слична упозорења упућивало је и водећи партијски идеолог М. Ђилас. Он је од писаца националне историје тражио да се ослобађају „утицаја свакојаких буржоаских школа” и традиционалног, „махом буржоаског” начина мишљења.²⁹ Исти садржај саопштила је историчарима М. Митровић у поздравном говору приликом оснивања Историјског института САН 1948. године. Није се могло бирати.

Непосредно након ослобођења „критичка историографија” је настала да се негује на Универзитету. Та оријентација није довођена у питање иако је било страних настојања да идеолошке инструментализације историје у „име више циљева” постану доминантне. Партија је интензивно радила и на формирању кадра способног да прими задатке и дужности у историјским институтима и семинарима универзитета. Ти покушаји нису пролазили без отпора, усамљивања појединца и група, неразумевања које настаје у сваком судару старог и новог, промене и традиције, сукоба младих покрета и искуства дугог трајања, нових замисли и стarih организација, идеолошког и критичког мишљења. За КПЈ је велики проблем представљала немоћ да поједиње групе на факултетима, међу њима и групу за историју, попуне марксистима и тако спреци да се на њима и даље предају „идеалистички фалсификати”. Ипак „духовни континуитет” са критичким мишљењем и „критичком историографијом” није нарушен. Стари професори (Јован Радонић, Н. Вулић, В. Новак, М. Динић, Д. Анастасијевић, Ф. Границ, Ј. Тадић, Г. Острогорски, В. Чубриловић), као и радови оних чије

²⁸ Гласник САН, I, св. 1-2, 1949, 23-25 стр.

²⁹ Историјски гласник, бр. 1, 1949, 3-20 стр.

се име смело спомињати само на Филозофском факултету, а књиге читати само у библиотекама семинара (С. Јовановић, Ст. Стојановић, В. Ђоровић, Д. Страњковић) пресудно су утицали на то да критичко мишљење и критичка историографија опстану. Додир са старом школом, њеним великим знањем и мудрушћу приводио је начелима струке и идејно најпоузданјије. Младе генерације историчара школоване су на архивалијама Дубровачког архива, у најбољим традицијама српске „критичке историографије”, а не на колективним иничитавањима и прорадама Дијамата. Резултат није изостао.

Партија је „трпела” катедру за историју, али се није мирила са начином рада на њој. Сталне трансформације које је вршила власт (до 1947. студијска група која повезује семинаре; 1947. подела на институте; 1948. основана је катедра; итд) нису утицале на научни рад и наставни процес. Посебно нездадовољство је исказивано третманом који је на Филозофском факултету имао НОБ и револуција (предаје В. Чубриловић у оквиру нововековне националне историје). Године 1953. заснован је предмет „Историја народне револуције”, који је био замислен као идеолошка дисциплина (планиран је за професора В. Дидијера). Он је предлагао 1954. године да предаје „о изворима за изучавање Народне револуције”, али је и он брзо доживео трансформацију. Еволуцију од предмета „Историја народне револуције”, преско назива „Историја НОБ и револуције” и касније „Историја НОБ-а” до предмета „Историја Југославије” није била ни формална ни механичка већ суштинска. Нагомилавање знања и освајање „критичке историографије” јавили су се као последица професионалног бављења савременом историјом као било којом историографском дисциплином.³⁰

На катедри за историју се истаквала искључиво стручна свест. О томе речито сводици и чињеница да дела класика марксизма стижу у рафове библиотеке семинара за историју тек у 1948. години. Титови говори се воде као 6.931 приновљена књига у библиотеки семинара за историју 7.12.1949. године. Незнатно пре њега (почевши од октобра 1948. године) ту су стигле књиге Сталљина, Лењина, Маркса, Енглеса, Е. Кардеља (јул 1949), М. Ђиласа, Б. Зихерла и других идеологија КПЈ. Тако су књиге које су тих година објављиване у милионским тиражима (дела В. И. Лењина су у периоду 1945-1949. штампана у тиражу од 1.433.000 примерака; Сталљина у тиражу од 1.337.000; радови Ј. Б. Тита нису имали, по наслову, мањи тираж од 75.000 примерака) једва закорачиле међу студенте историје. У исто време радови Слободана Јовановића, Драгослава Страњаковића, Владимира Ђоровића, Владимира Дворниковића и других политички проксибованих историчара сматрани су незаобилазним штивом у студирању прошlostи. У времену кад се њихова имена нису смела помињати чак ни у библиографијама које су се штампале у првим послератним годинама, а Р. Зоговић „грмео” да је „довољно да се млади читалац навикне да без гађења, без ујасавања, без стида срста имена издајника и мрачињака, да се срета са мрачињаком, декадентом, трулом литературом... па да то негативно утиче на формирање његове свести и његовог карактера...” читање

³⁰

Б. Петрановић, Савремена историја на Филозофском факултету, Зборник Филозофског факултета, 150 година Филозофског факултета, Београд 1990, 205-215 стр.

и критичко приспитење такве литературе на Катедри за историју била је неразвојни део научног и наставног процеса.

Неуспех на Универзитету Партија је покушала да компензује отварањем читаве мреже установа које су с временом имале задатак да заокруже „буржоаски универзитет”, преузму десет његових функција у области историографије, одлучно допринесу стварању „научне” слике о себи.

Средином јуна 1947. године, са великим заканивачством у односу на сличне организације, формирано је Историјско друштво НР Србије. Као сва осталла професионална удружења, и асоцијација историчара је требало да буде једна од трансмисија КПЈ. Удружења су била погодна форма којом је КПЈ ширila свој утицај и своју идеологију. Први и основни задатак био је историјску науку потчинити и преобразити у инструмент за остваривање идеолошких циљева и ширење политичког утицаја. Удружење је требало да контролише стручни живот, каналише рад, доноси судове и усмрсава критику.³¹ Међутим, већ први стручни скуп који је одржан у Историјском друштву (Прва конференција историчара НР Србије, 14-16.5.1951), поред бројних идеолошких онтереса, показао је да се историја не може редуковати само на историју класне борбе, већ да представља богати друштвени тоталитет који у својој целини треба и да се проучава.³²

Историјски институт САН основан је с намером да окупи све историчаре који се баве науком и ангажује их, како је то историчарима поручио Ј. Б. Тито, у неуморном раду „на скидању вела са наше историје, то јест да се пронађе истина и уклоне сви фалсификати...“. Податак да су сарадници Института у првим годинама његовог рада били М. Митровић - члан ЦК СКС, Коча Поповић - генерал-пуковник, В. Дедијер - публицист, Јован Поповић - књижевник и други, сведочи о заинтересованости Партије за ту установу и контроли којој је историчар би изложен. У раду Института је у првим годинама видљива мимикрија - као једини начин да се опстане. Уз класичне теме историографије, ради се и НОБ (постоји секција на чијем су челу В. Новак, М. Живковић и, као асистент, В. Стојанчевић), свечано се оглашава да је „трудбенички“, у част конгреса синдиката, извршен попис библиотеке, чине се покупији да се у Институту организује курс марксизма-лењинизма. У Историјском часопису једно време било је места за тираде власти и политичке говоре руководилаца, али га је убрзо освојила „критичка историографија“. Окретање струци било је плаћено занемаривањем истраживања 20. века.

Партија је настојала да свој кадар (међу њима и историчаре марксисте) формира ван факултета. Томе је требало да послужи Институт друштвених наука, основан у јануару 1949. године. Основа функција Института друштвених наука била је да „оспособљава висококвалифицирани кадар за рад у области друштвених наука, а нарочито марксизма-лењинизма...“ Ретки међу полазницима и асистентима Института заораће касније самосталне истраживачке бразде и у области историографије. Стручњаци

³¹ Рад Историјског друштва НР Србије, Историјски гласник, I, св. 1, 86-88 стр.; Годишња скупштина Историјског друштва НР Србије, II, св. 2, 102 стр.

³² Прва конференција историчара НР Србије, Историјски гласник, I-2, 1950, 187-202 стр.

за војну историју формирали су се у Војноисторијском институту. Помоћ у раду, такав је био став Армије, тражена је искључиво од учесника у НОР-у. То је био критеријум који ће предуго онемоћивати јављање „критичке војне историографије“.

У другој половини педесетих година отпочеће рад Института за савремену историју и Института за историју радничког покрета Србије. Научни планови тех установа ће неко време представљали одраз настојања КПЈ да нанесе „поражавајући удар“ буржоаским и ревизионистичким концепцијама историје и оствари „коначну победу“ оних идеолошких ставова о историји које је заступала. Отварање врата Института млађим стручњацима школованим на Филозофском факултету у најбољим традицијама „критичке историографије“ ће кратко време претворити те партијске сервисе у истинске научне установе.

Критичка свест и „критичка историографија“ полако је, али сигурно, односила превагу над догмама, илузијама, предрасудама, стереотипима, прејаким емоцијама. Језик историјског исказа ослобађао се партијске терминологије и вредносних судова који су се тим „идеолошким кодовима“ саопштавали. Наговештено је приспитење мисаоног инструментарија којим су се историчари служили. Поштовање методолошких и хеуристичких правила, примсна историјског метода, тематско проширујење проучаваног враћало је историчаре савременој историји. Отпори нису изостајали, али се пробој „критичке историографије“ није могао зауставити.

Summary

Ljubodrag Dinić

Historiography and ideology - Yugoslav experience - 1945 - 1955

Winning of power, started by the Yugoslav communists during the World War II and fully completed immediately after it ended, also inevitably affected the development of Yugoslav historiography. Historic science, as other areas of intellectual activity for that matter, faced strong ideological pressures aimed at creating a „new“, image of the national past, „proper from the ideological and class point of view,“ in a way that suited the interests and beliefs of the „avant-garde of the working class,. History was considered a suitable instrument of ideological re-education, but in view of heterogeneous composition of the Yugoslav community, as well as accumulated hard historic experiences (particularly from the most recent history), creation of an „ideologically proper,“ image of the past was a difficult task, assigned above all to numerous newly-founded historic institutes. Their task was to „neutralize,“ and „besiege,“ „bourgeois,“ historians from the History Department of the School of Philosophy in Belgrade, who have been still rather influential in the professional circles - a task that remained unfulfilled, and which on the contrary, later led to „infection,“ of institute staff and partial acceptance of methodological (if not also ideological) principles of the historic science. How important historiography was for the Communist

Party/League of Communists is illustrated by the existence of a Historiography Department in the Party's Central Committee since 1948, History Commission of the same organ, as well as by the influence on historiography of the Central Committee's Ideological Commission, Historic Commission of the Veterans' Alliance, and other similar organizations. All this suggests that historians and historiography in a given ideological, single-party society, have been considered an „ideological office,” in service to the ruling ideology.

ПРИЛОЗИ ИЗ ИСТРАЖИВАЊА

Књижевно-уметнички салони у Београду 1830-1940.

Абстракт: Појава књижевно-уметничких салона у Београду током прве половине XIX века представља одраз политичког, економског и културног преобрађаја изазваног после ослобађања од турске доминације. Знак су обогаћења друштвеног живота који се више не своди само на верске светковине и окупљања сродника и компанија, него се издвајају друштвене групе засноване на сличним, често интелектуалним интересовањима. Институција салона је пренета у Србију из средње Европе која је тада опонашала француски културни модел. Анализом деловања књижевно уметничких салона може донескло да се сагледа процес приближавања Србије Европи који је подразумевао напуштање балканско-оријенталне традиције и преовлађивање савремених европских схватања.

Осамосталујући се почетком XIX века од вишевековне турске владавине, Србија се ослобађала и турског утицаја и доживљавала значајан преобрађај; мисљали су се не само друштвено уређење и систем власти него и целокупан начин живота. Те промене су биле најочигледније у граду, у урбаној средини, која је носилац културног преобрађаја и водећи учесник у процесу европизације.

Европска струјања су у почетку продирала у Србију посредно, из Војводине. Срби „пречани” су још током Првог српског устанка прелазили на ослобођену територију и у велико учествовали у стварању државе. Међутим, усвајање европских образаца понанашање препознаје се тек од тридесетих година XIX века. Друштвени живот се више није сводио само на верске светковине и окупљања сродника и компанија, што је карактеристично за патријархалну заједницу, него се издвајају друштвене групе засноване на сличним, често интелектуалним интересовањима. У том оквиру стварале су се и институције које су имале задатак да задовоље новонастале потребе.

Од 1832. године, доласком Јеврема Обреновића, млађег брата кнеза Милоша, за управника вароши Београда, почела су по домовима виђенијих људи да се приређују примања по угледу на париске салоне у XVIII веку - кад су се политичари сретали с књижевницима, разговарајући, оговарајући и расправљајући, уз представљање неког песника или посланика.¹ Господар Јеврем, који је показивао разумевање за књигу и склоност ка „новачњима”, био је један од првих који је „држао отворену кућу”. Он „при-

¹ Е. И. Ж. Гонкур, Историја француског друштва за време револуције, Београд 1953, 13.

ма српанице и госте, и с пуно предусретљивости и љубазносћи их дочекује, живи отимено и своју децу лепо васпитава. Његова кћи Анка има васпитача Димитрија Тирола и његову гостођу која је учи европском понашању и спраним језицима. (...) Јеврем прими 'Oesterreichischer Beobachter' и 'Allgemeine Zeitung', које му вешти секретар Поповски преводи на српски, држи 'Новине сербске' и има библиотеку у којој је Конверсациони лексикон на немачком језику, а затим 'Сочињешија Лафоншена, Коопера, Скота, Шилера и других немачких списатеља'.²

По уграду на представнике владајуће породице, убрзо и друге знамените личности уводе свој „дан примања“ одређеног дана у недељи. Током тих окупљања читале су се и преводиле песме и приче с немачког, француског и италијанског језика, певале су се старе српске песме и свирало на клавију, харфи и гитари. Причало се о догађајима из Првог и Другог устанка, о античкој философији и историји. Професор Београдског лицеја Константин Бранковић је говорио о знаменитим женама у светској историји, али и о кретању поједињих планета. Катица Даниловић Богићевић, унука војводе Анте Богићевића, а жена првог ађутанта кнеза Александра Карађорђевића, нарочито је волела да казује разне историјске приче из живота великих европских писаца које је превесла из француске или немачке књижевности. Говорила је о француској жени XVIII века и о њеној улози у ондашњем друштву, али и о отменој и образованој Францускињи савременог доба.

Тим салонима присуствовао је сав тадашњи учени свет: Димитрије Давидовић, попечитељ народног просвеништва, Димитрије и Христина Тирол, Дубровчанин Матија Бан, књижевник, дипломата и васпитач кћери књегиње Персиде Карађорђевић, његова жена Маргарета Бан, њихова кћи Полексија и њен муж сликар Стева Тодоровић, Марија Милутиновић, жена Симе Милутиновића Сарајлије и лична секретарица Вука Каракића, Љубомир Ненадовић, Јосиф Панчић, капсттан Миша Анастасијевић, трговац и добротвор, и његова жена, дипломата Коста Магазиновић, Мина Каракић, Константин Ранос, професор Лицеја и васпитач синова кнеза Милоша, Милева Алимпић, жена генерала Ранка Алимпића и приређивач његових мемоара, Милица Стојадиновић-Српкиња, Лаза Лазаревић...³

Између четрдесетих и шездесетих година прошлог века, поред таквих примања, у истом друштвеном слоју приређивала су се и женска поседа, кад су долазиле „жене средње културе, које су и по себи, и по својим мужевима уживају леп углед у грађанску, и које су, као амбициозне жене, тежиле просвећивању“. Организовала их је најпре Марија Милутиновић сваког уторка, а после и Анка Константиновић, кћи господара Јеврема. Требало је женама дати инструкције не само „о васпитању деце, специјално женске. (...) о гађању цвећа, биља, поврћа и воћа, о баштама“⁴ него их и упутити како да се понашају, да пазе на свој лични углед, да што више читају, посећују позоришне представе. То су били „у неку руку“⁵ ва-

² Т. Ђорђевић, Србија пре сто година, Београд, 1946, 29-31.

³ П. Димитријевић-Стошић, Посела у староме Београду, Београд 1965.

⁴ Исто, 69.

⁵ Исто.

спитни заводи“ на којима се говорило о уређењу станова и о сервирању столова за време обседовања, (...) девојке су училе да 'нецују, клеплују, штрикају и хеклају, како се ради гоблени и пти поени'. На овим поселима причало се о томе како се облачи свет и разгледани су модни албуми донети из Беча или из Пеште.“⁶ Међутим, такви сусрети жена су прерасли у журеве и не би могли да се назову салонима као што су била окупљања код Лазе Зубуна, Глигорија Возаровића, Велимира Валожића или Гаврила Витковића.

Лаза Зубун, секретар Савјета 1835, члан Српског ученог друштва и Друштва српске словесности, два пута недељно, четвртком и недељом подне, од три до седам, примао је госте у својој кући у Босанској улици (данашња Улица адмирала Генрата). Његов дом био је клуб уставобраније, који су се ту редовно виђали и расправљали о важним страначким и државним питањима. Говорило се о економији, о културној изградњи Србије, о слању на школовање у иностранство, о потреби да се законом обезбеди основна писменост за женску децу.⁷

Код Глигорија Возаровића, првог српског издавача, „скрњавали су се српски интелектуалци да би из понеког броја српских новина видели и чули шта се дешава у Европи“. „Возаровић је имао дућан на Варош-каћији, а иза дућана били су му стапац, магацин књига и радионица. Његов дућан био је специјалне београдске интелигенције, тако да је лично на неки клуб или књижевни салон. Као и 'оџаклија' (соба с камином) Лазе Зубуна, у којој су се йеници скрњавали на кафу, тако је и Возаровићев дућан био саспјајалиште писаца међу којима је прву реч водио Сима Сарајлија (...). Јоаким Вујић је такође павраћао гостија-Сари и газда-Глиши, јер је у њиховој кући и њиховом просвећеном друштву налазио европску кујну, западњачки животини стапац и птићомину парави која је била реткост у Београду тридесетих година XIX века, јер је он још сасвим био шурска варош. Већ 1832. године у Возаровићевом дућану зачела се мисао о оснивању Пародне библиотеке, односно Читалишта.“⁸

Велимир Валожић, такође издавач, иначе Чех који се с временом посрбио, дошао је у Београд 1850. године. Штампао је уџбенике, брошуре, преводе француске и немачке белстрстике, географске карте, а у почетку је држао и агенцију за продају страних новина. „И његов 'дућан', такође на Варош-каћији, био је специјалне интелигенције и писаца. (...) Ве-

⁶ Д. Ј. Поповић, Београд кроз векове, Београд 1964, 463.

⁷ П. Димитријевић-Стошић, нав. дело, 49-52.

⁸ Београд, Београд 1940, 12.

⁹ М. Јовановић-Стојимировић, Сијулете старог Београда, Београд 1971, 350; Глигорије Возаровић је као велики поштовањац Доситеја Обрадовића, скупљао његове књиге, писма и слике, издао његова целокупна дела. Доситеј је био сахрањен уз стару митрополијску цркву, па „кад је зидана нова, даташња Саборна црква, Возаровић је побожно отворио Доситејев гроб, пажљиво покупио кости и све то сместио у нов ковчежић, у који је ставио у боци пунoj уља једно писмено у коме је стајало ово: Мили роде и потомство, јављам ти да она цедуља у овом стаклету стоји у сандуку уред костију блаженопочињешег српског Апахарзиса Доситеја Обрадовића (...). Када је Доситеј по трећи пут био сахрањиван, према гробу Вука Каракића, испред Саборне цркве (...) нађена је ова Возаровићева белешка и Доситејеви остаци су по њој идентификовани. (...) Али једна кошница Доситејева није вине била на месту! (...) Возаровић је узео један „члан“ од Доситејевог кажнпрста, оковао га у злато и ставио га као драги камен на своју бурмутицу, која је, по његовој жељи, с њим сахрањена.“ Исто, 350-351.

лимир Валожић је био пријатељ с Протом Матијом Ненадовићем, Ђуром Јакшићем и другим великанима, који су навраћали к њему и с којима се чак и дојисивао.”¹⁰

У кући Гаврила Витковића, гимназијског професора, и његове жене Лујзе не само да су се читала домаћа и страна дела „научног и уметничког карактера” него су се водиле и „живе и ватрене дискусије о савременим политичким доктринама новониклод социјализма у Европи”,¹¹ говорило се о феминизму, Бакуњину и руском нихилизму, истицало се западноевропски либерализам, свирале су се француске пјансоне и руске романсе. Долазили су Светозар Марковић, његов старији брат Јеврем и Сава Грујић - обојица официри и политичари, песник Милан Кујунџић Абердар, професори универзитета Гига Гершић и Јован Ђаја, књижевник Милован Глишић и новирани Ђура Љочић и Пера Тодоровић, политичари Раша Милошевић и Коста Таушановић, а навраћао је и Лаза Пачу, који је касније постао министар финансија. Чести гости су биле и сестре Милица и Анка Нинковић, прве социјалисткиње, које су због своје политичке прогресивности морале да напусте Русију, где су биле на студијама, па су наставиле школовање у Швајцарској. Драга Љочић и Марија Зиболд, прве жене лекари у Србији, Илка Марковић, жена Јеврема Марковића. Та окупљања су престала с хапшењем Лујзе и Гаје Витковића и Илке Марковић због покушаја атентата на краља Милана у Саборној цркви, у октобру 1882. године.¹²

Друштво за српски језик и књижевност, децембар 1920. године

¹⁰ Исто, 351-352.

¹¹ П. Димитријевић-Стојнић, нав. дело, 78.

¹² Исто, 78-84.

Жене у Србији су почетком XIX века исто колико и мушкица учествовале у друштвеном животу. Међутим, како су контакте са Европом почели да остварују углавном очеви бавећи се трговином и синови слати на школовање, убрзо су настали неравноправни односи. Бројним странцима је током посете Београду падало у очи одсуство жена на улици, а о том подређеном положају оставио је сведочење из 1855-1856. године Роман Зморски. „Оне се, истинा, не склањају пред гостима, седају заједно за стол и усрдио нуде госте. Међутим, пошто одсуствују образовања, смисла за друштво, слободе у понашању и говору чине их неспособним да дуже осетају у друштву с мушкицима. Тако, било где да се скупе, оба пола се пруде да се сваки посебно забавља, што очевидно не може добринети да се међу њима развије већа друштвеност.”¹³ Али уочи Првог светског рата жене су поново почеле да учествују у јавном животу. Пред Балканских ратова Србија је имала двадесет и једну жену лекара, до 1918. четрдесет и четири, а знатан број се бавио сликарством и књижевним радом.¹⁴

У „Друштву за српски језик и књижевност”, основаном 1910, било је ангажовано доста жена, углавном студенткиња и гимназијских професора. Чланови Друштва су сваког десетог у месецу, од 6 до 8 сати, одржавали седнице у просторијама Српског семинара (мада су били независни од факултета). Ти састанци су вишке личили на дебатне клубове у којима је главну реч водио Павле Поповић. Неки чланови Друштва, углавном мушкица, мада и три, четири жене, међу којима су биле Исидора Секулић и Јелена Ђоровић, долазили су код професора Веселина Чајкановића у посете, на вечере.¹⁵

Иначе, Исидора Секулић је примала у својој кући четвртком после подне; „комуникација у књижевним и приватним односима, (...) била је у животу њенога и у раду дисциплина. (...) Њени гости су, скоро искључиво, били писци и читаоци. (...) Да би мирно радила, замолила је пријатеље да јој долазе на разговор у одређену дан поједије. Низ година, то поједије је био четвртијак.”¹⁶

Код Јелене Скерлић-Ђоровић¹⁷ долазило се уторком. „Њени упозорници су били присталици и пријатељи саслушачи на којима је највише било речи о књижевности. На њима су се могли срећи Богдан и Павле Поповић, (Миодраг) Ибраоац, Исидора Секулић, сликари, писци и есејисти, који су уживали у доброј конверзацији. Њима је тај мали салон био отворен пријатељски, јер је Јелена Скерлић-Ђоровић имала велики смисао за пријатељство и дар да пријатељство одржи, пошто је била отворена, искрена и мушки одважна да каже своје критичке судове, али је умела и великолудно да охрабри, посаветује и уздигне саговорника. Увек надах-

¹³ Р. Зморски, *На Сави и Драви*, у: Београд у XIX веку из дела страних писаца, Београд 1967, 20.

¹⁴ З. Маринковић, М. Филиповић, *Београђанка са старих фотографија 1860-1914*, из збирке Музеја града Београда, Београд 1986, 7-10.

¹⁵ Из разговора са породицом Веселина Чајкановића.

¹⁶ М. Кашић, *Сусрети и писма*, Нови Сад 1974, 36-37.

¹⁷ Ј. Ђоровић, жена Владимира Ђоровића и сестра Јована Скерлића, „у младостима је врло мношто преводила за дневни лист, у коме је радио њен брат, а посље је парочину била везана за 'Мисао' ('Смиљу Ђаковић и круж око појд часописа'), премда је остала у везама са 'Српским књижевним гласником'.” (М. Јовановић-Стојнимировић, нав. дело, 448.)

нућа безграницом добром, она је располагала људском пактом. Украјинка, била је личност.¹⁸

Јелисавета Марковић,¹⁹ имала је један дан „кад је окунула људе и жене од пера и од књиže, тако да су то били претежно литерарни саставници. Долазили су Богдан Поповић, Сима Пандуровић, Ксенија Апанашићевић, песникиња Џаница Марковић, књижевница Јелена Димићијевић... То је углавном генерација Милана Ракића, Милана Гrola, Јована Скерлића. Пре другог светског рата саставници су се одржавали сваког уторка, а после рата сваког првог уторка у месецу. Обично је присуствовало пет до десет гостају. Долазиле су и наставнице гимназије, дискутовало се о текућим темама, друштвеним и културним животом. Служили су се слатко и кафа, а после Првог светског рата, чај, уз нешто слано и неку посласницу”.²⁰

Иванка Иванић,²¹ другарица Рајка Петровића, вративши се после Првог светског рата 1919. из Париза, примала је у својој кући на Теразијама, обично пред подне или предвече. Рајко Петровић је био централна личност, а круг се убрзо проширо и на неке београдске уметнике: Марка Ристића, Сиба Миличића, Тону Манојловића, Агу Мокрањца, Светковског, Кракова.²² „Те вечери шамо личиле су (само разуме се, „toute proportion gardée“) на оне чувене, историјске салоне париске, некада.”²³

Смиља Ђаковић је окупљала око себе сараднике часописа „Мисао“.²⁴ „Она је била једна интересантна београдска жена, врло активна и комунистична, која је желела да сарадници часописа који доносе рукописе постапају и пријатељи часописа. Тадашњи главни уредник, Велимир Живојиновић Масука, није имао много интересовања за пакта окупљања, и он је врло рејико, само изузетно, присуствовао.

Центар тог друштва био је прво у просторијама часописа „Мисао“, у Пасажу између Кнез Михаилове улице и Обилићевог венца. Доцније, када је требало напустити то место, све је пресељено у стан Смиље Ђаковић. У једној соби је била редакција, у другој салон где је примала.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Ј. Марковић - професор у II женској гимназији, књижевни преводилац с француског, енглеског, норвешког и латинског.

²⁰ Из разговора са проф. Божидаром Марковићем, сином Јелисавете Марковић.

²¹ За време Првог светског рата студирала медицину у Паризу, није завршила, али је после са мајком имала зубну ординацију на Теразијама; удава се за Станислава Кракова; рођака Делфе Иванић, која је била један од оснивача и сарадника скоро свих женских и хуманитарних покрета у Србији крајем XIX и половином XX века.

²² А. Дероко, Мантулуци око Кalemegдана, Београд 1987, 277-278.

²³ А. Дероко, А ондак је летијо јероплан над Београдом, Београд 1984, 196.

²⁴ Часопис „Мисао“ се појавио 1. новембра 1919. године, основала га је група интелектуалаца који су добијали средства од пријатеља заинтересованих за књижевност. „Концепција часописа била је досито широка, укључујући свестране праћење економског и политичког живота, науке и привреде, уметности и филозофије. Међу књижевним радовима, часопис „Мисао“ је највише и најживље неговао лирику и њом се, заправо, и одређивао његов прави књижевни карактер.“ (Б. Новаковић, Књижевни живот у Београду од првог до другог светског рата (1914-1941) у: Историја Београда III, Београд 1974, 339)

Долазило се једном недељио, суботом у пет сати, и остајало отприлике до седам, пола осам. Било је обавезно и послужење: кафа или чај, а увек је био и неки куповни колачић. Смиља Ђаковић није месила, она није била домаћица. Дешавало се и да други донесу нешто за јело, на пример Груберове кифле с Варош кафије из Поп Лукине улице, било је понекад и сецкане пршуте.

У прво време долазили су сарадници часописа који су били и пријатељи Смиље Ђаковић. Стално друштво су чишли Јсидора Секулић, Јелица Ђоровић, Стеван Јаковљевић, Беба Ђоровић (биолог и ботаничар, касније професор универзитета), Милан Јањушевић (инжењер), Милан Ђоковић, док су нешто ређе долазили Десанка Максимовић, Рашица Плаовић, Олга Косановић удаја Поповић (професор гимназије)... Друштво је било врло занимљиво, можда пре свега због тога што је Јсидора Секулић, која иначе није волела много да прича у овом друштву водила главну реч. Теме су биле увек књижевне. Разговорало се о различним писцима, углавном савременим, ретко из класике, о најновијим забављањима, о објављивању поједињих књига и радова у часописима. Милана Јањушевића, који је био одличан приповедач, Јсидора Секулић је посматрала да објави своје приповедаце. Он је један од 1300 каблара прашао кроз рат запажујући врло карактеристичне и интересантне ствари, пренесене као човек који више види смешно него трагично, тако да његове приче нису замарале.

Смиља Ђаковић није имала никакве школе, само је била начитана. Пије била претпензиозна, а врло бистра и духовита, није била лепа, али људи су се пријатељио осећали с њом.²⁵

Било је и других кућа у којима се састајао свет који се бавио културом, науком и политиком. Код Османа Хаџића²⁶ долазили су Станоје Станојевић, Милутин Миланковић, др Лаза Костић, Јован Дучић, Иво Андрић, који је нарочито волео да чује босански говор госпође Хаџић (она је осмо колено од Мехмед-паше Соколовића).²⁷

Код Јована Јовановића Пижона²⁸ пријатељи су долазили на ручак сваког уторка, па су та своја редовна виђања из шале звали „Пижонов фторник“, по угледу на „дан примања“ који су држале жене. „На те ручкове смо се били павкли, да смо их сматрали као нешто поштунно природно, прописивали смо кад их по неком случају не би било и прајили да нам се надокнаде или плате. После ручка шили смо у Јовановићеву собу за рад. Ту смо шили кафу и осипали до три, а понекад и до четири сата после подне. Разговарали бисмо о свечему, оговарали смо свакога и крипиковали све. (...) Кад би ко од друштва одсуствовао, онда се у уторак о њему говорило (наравно с пуно перета на његов рачун), а после ручка писала би му се карта. Карте је писао обично сам Јовановић, а осипали би их или само поштисали или би додали понеку сажету

²⁵ Из разговора са Миланом Ђоковићем.

²⁶ Начелник Министарства унутрашњих дела, студирао права у Загребу и Бечу, бавио се превођењем, говорио арапски, турски, енглески и француски, сарађивао у многим књижевним листовима.

²⁷ Из разговора са оперском певачицом Бахријом Нури-Хаџић, ћерком Османа Хаџића.

²⁸ П. Јовановић - посланик на страни, политичар, оснивач Земљорадничке странке, преводилац.

љубазносћ у стилу онога што се о ручку говорило.”²⁹ Најчешћи гости су били професори универзитета Богдан и Павле Поповић, посланик на страни Ђорђе Ђурић, професор дипломатске историје Гргур Јакшић и професор етнологије Тихомир Ђорђевић.

Ради потпунијег увида у културни живот Београда, који је био у сфери приватног, требало би рећи нешто и о кућним „музицирањима“. „Међу правим посебностима живог музичког живота Београда придесетих година били су приватни позиви на музичирање. Музичирања су почивала око шеснаест часова и завршавала се, ако су бивала успјела, пред поноћ. Најчувенија (...) била су она која је у Сарајевској улици, у велике две собе везане италијanskим видом, приређивала хоспоћа Ружа Винавер, мајка Станислава Винавера. Ружа Винавер, професор клавира у Музичкој школи Станиковић, свирала је беспрекорно.“³⁰

Кућне концерте приређивали су и чланови породице Настасијевић: Момчило Мома, професор и песник; Светомир Сема, композитор и архитекта; и Славољуб Суне, професор, латинац и књижевник. Мома је свирао пиколо флауту, Сема виолу, а Суне виолончело. „Чланови оркестра били су шакоће Винавер (клавир) и Першица Милић, сликар (флаута) (...). Обично су извођена разна диверзитетна, све до Моцартових квартета и Баха.“³¹ Композитор Станојло Рајичић је одлазио на та послеподневна примања која су се одржавала код Настасијевићевих сваке недеље. „Од свих хоспитију највише ми је остао у памћењу један њихов колега, професор географије, који је одлично имаширао разне личности и био врло духовит. На зидовима су се налазиле Живорадове слике (...). Живорад (најстарији брат, академски сликар, један од оснивача групе Зограф) је био и иконописац, шако да су зидови били украсени и иконама, а и портретима чланова породице (...). Специјалној атмосфери доброти су и присути уметници разних струка. Време је пролазило у музичирању, дискусијама, веселом расположењу.“³²

Миховил Логар, композитор, такође помиње озбиљна музичирања у београдским кућама. „Изводила се класична и романтична музика. Мој 'Трио за виолину, виолу и виолончело' први пут је изведен у кући Милоја Милојевића (др Милан Фотић, виолина, др Богић Кнежевић, виола и др Александар Ђаја, виолончело). Једном сам свирао до зоре са др Душаном Путником, чувеним адвокатом, одличним виолинистом (...). Били су што пасионарни уметници, виртуози. Компоновао сам и за флауту професора Синише Станиковића (...). Међу аматерским гудачким квартетима био је познати овај у кући професора Љубице Вуловића. Професори Београдског универзитета удруживали су се у ансамбле од којих ће, касније, бити састављен оркестар 'Collegium musicum'.“³³

²⁹ Т. Ђорђевић, „Пижовов фторник“, Српски књижевни гласник, књ. 6, мај-август 1940.

³⁰ М. Вitezović, Запис о разговорима с професорима Рашиком Димитријевићем, у: Београд у сећањима 1930-1941, Београд 1983, 48-49.

³¹ В. Живановић, Од видинског подланчета до „Хеликона“ у „Москви“, у: Београд у сећањима 1930-1941, 134.

³² С. Рајичић, Из музичког света, Летопис Матице српске, књ. 423, св. 6, јун 1979, Нови Сад, 1151.

³³ М. Логар, Моје прве године у Београду међу педесет даљих, у: Београд у сећањима 1919-1929, Београд 1980, 89.

Идеја о оснивању Collegium musicum-a, 1925. „у циљу да нежује музику камеријог типа и да васпитава музички укус универзитетске омладине“,³⁴ настала је током приватних музичирања Милоја Милојевића и неколицине професора универзитета и интелектуалаца тадашњег Београда, углавном музичара аматера. Са отварањем Коларчевог народног универзитета, редовно су се одржавали концерти Collegium musicum-a четвртком у шест сати.³⁵

Вечери код адвоката Душана Путника су оставиле упечатљив утисак на музиколога Петра Бингулца док је био у Београду између 1926. и 1930. године. „Др Путник, адвокат из Пазове, дошао је у Београд после окупације, 1918. године. Живео је на Немару, био је богати човек. Не сећам се више да ли су ту склопови код њега били једном месечно или чешће - сваке недеље, да ли смо долазили по позиву или је то био одређен дан, па како ко нађе. Његова жена и ћерка су увек присуствовале. Почивало је око шест сати, онда бисмо вечерали, па бисмо свирали, а кад су људи били уморни, разилазили смо се радије. Ја сам свирао клавир. Имао сам ту способност да свирам с листа, шако да сам увек био добродошао. Било је много клавиристика, професора музике, али њима је увек требало по две трећине да науче поште, а за то време другашко је већ могло да се састапа. Виолончело је свирала хоспоћа Ђермановић, жена једног башкарског чиновника, док су се виолинисти мењали.

И онда, једне суботе - то је било последњи пут пред мој одлазак у Милано - саспали смо се код мађарског амбасадора фон Алтена. Он је свирао другу виолину, а прву жена мађарског војног изасланика, фина, јако лепа, млада жена. Вечерали смо, свирали по мало, прошло је један сат после поноћи, па два сата и онда, кад су већ апсолутно сви желели да иду кући, посебно они који су добратили пај свети и нису свирали, наједанпут се сејисмо виолинске сонате од Франка. То је једна виртуозна ствар која не може да се свира тек шако... Како сам ја уживао... како је то било дивно! Тоје било тек сјајно, да сам ја, после, у Милану, где је била Скала, с времена па времена захвалио што сам на дипломатском месту, а не у Београду, што немам ону собу, квинтет - клавир, две виoline, виолу и виолончело, па да свирам сваке суботе ту музiku. За мене је то било, не могу да пађем добар израз... сеирење.“³⁶

Институција салона је у Србију пренета из средње Европе, која је тада с великим страшћу опонашала француски културни модел. Захваљујући учесталим контактима с европским земљама, у Србији се још тридесетих година XIX века раскидало с оријенталном прошлочију и окретало ка западним суседима. Ђаци су слати на школовање, а трговци су поред материјалних добара доносили и нове обичаје. Међутим, најзначајнију тенденцију тог културног преображаја свакако представља настанак интелектуалне елите способне не само да прати савремена научна, уметничка и политичка струјања, него и да у њима учествује. „Више него у било ком

³⁴ М. Вукдраговић, Музички живот Београда тих година, у: Београд у сећањима 1930-1941, 77.

³⁵ М. Вitezović, нав. дело, 49.

³⁶ Из разговора са Петром Бингулцем.

другом, Београд се у то доба развио у интелектуалном посреду. У неким научним областима досегнути је ниво који је одговорио светском; у другим су развијене најбоље националне традиције. Прекид у раду, изазван другим светским ратом, имао је размере велике катастрофе. Интелектуално, а посебно научно наслеђе, које је преостало из тога раздобља, још није ни проучено, а камоли у целини преузето.³⁷

Summary

Tijana Čolak-Antić

LITERARY AND ARTISTIC SALONS IN BELGRADE 1830 - 1940

The introduction of literary and artistic gatherings - salons - in Belgrade during the first half of the XIX century had been a consequence of the economic and cultural transformation resulting from the liberation of Turkish domination which had lasted nearly five centuries. Social life, which had been nearly nonexistent previously, started to develop, mostly according to models brought from Central European countries. However, these social gatherings were based mainly on similar, primarily intellectual interests. The author describes various kinds of social gatherings which were used not only as entertaining ones, discussing various literary trends, art, and music, but also as a possibility to treat many other topical political and economic problems and events affecting daily life too. The Serbian society, in its quest to become again a part of Europe, tried its utmost to catch up and to develop a new intellectual elite able not only to follow, but to participate actively in modern literary, artistic and scientific trends.

Kosīa Nikolić

УДК: 316.343.63(497.1). „1921/1931“

Радници у грађанском друштву Краљевине СХС/Југославије (1921-1931)

Апстракт: Аутор се у свом прилогу бави положајем радништва као слоја у настајању у првом десетлећу живота прве југословенске државе. Разматра проблем утврђивања његове бројности, животних услова, радничког законодавства, односа висине надница са онима у другим секторима привреде, државне интервенције у регулисању односа између радништва и капитала, бави се проблемима политичког опредељења радништва.

I СТРУКТУРА РАДНИШТВА

Одговор на питање о структури радништва мора да садржи покушај објективизације састава активног становништва Југославије у том периоду, као и његове политичке опредељености. Крајња идеологизација тог проблема условила је након II светског рата у науци прихваташе темељне догме Комунистичке партије Југославије (КПЈ) о „историјској мисији“ пролетеријата. Модерна радничка класа није постојала (изузев у Словенији, али без политичког утицаја) и била је укорењена у село (чак и у Словенији), тако да се о њој може говорити само дескриптивно. Код КПЈ је постојала митологизована представа о „чистим пролетерима“ као производу модерног индустријског друштва. Објашњење је било идеолошко - такав пролетаријат гарантовао је „чисту“ класну свест и исто такве класне захтеве. Пошто таквог пролетаријата у знатнијем обиму није било, оперисало се ставовима о авангарди у двострукој вези: партија као авангарда класе, а класа као авангарда целог друштва. Круг догматских поставки затварала је чињеница да су пролетери остајали ван своје авангарде, па су револуционарни позиви упућивани најсиромашнијим деловима „радних маса села и града“ и они су били пролетаријат у политичком смислу.

- Радно активно становништво Југославије (1921-1931)

Према резултатима пописа становништва из 1931. године највише Југословена радило је у области пољопривреде, шумарства и рибарства - 5.098.888 становника, или 76,30% од укупног броја радно активних. У индустрији и занатству радио је 717.000 људи или 10,73% радно способних. У односу на 1921. годину, у пољопривреди је дошло до смањења за 4,07%, а у индустрији и занатству до повећања за 2,08% запослених. Релевантне податке даје однос активног и издржаваног становништва. Тако је у цели

³⁷

Р. Самарџић, Наука у Београду (1918-1941), у: Историја Београда III, 335.

земљи 1921. године радио 51,63% становништва (најмање у Македонији, највише у Хрватској и Славонији), а десет година касније, укупно је било 6,682.615 запослених лица, односно 57,96% од укупног становништва (смањење за 3,67%).¹

Шта можемо сазнати о укупном броју „чистих радника”, „правих пролетера”? У 1921. години, индустријских радника било је 175.582, а укупан број запослених у индустрији износио је 353.258 људи - 3,02% од свих запослених. Рачунајући и издржавана лица, било је, како је статистика забележила, радника, надничара и слугу - 572.675 лица, или 4,90% становништва. У наредном десетогодишњем периоду дошло је до бројчаног повећања радника у индустрији, али не и до битнијег процентуалног учешћа у радно активном становништву. Тако је 1931. године било 309.034 радника у индустрији, а укупно запослених у индустрији и занатима 496.265 радника, или - 3,56% радно активног становништва. Ако се рачунају и издржавана лица, било је 857.783 радника, надничара и слугу, или 6,16% од укупног становништва Југославије.²

Друго важно питање јесте укупан удео радника у националном доходку земље. Базна година за таква израчунавања је 1923. јер су од тада вођене статистике о реалном националном доходку и доходку израженом у текућим ценама. Просечан годински прираштај реалног националног доходка у Југославији износио је у периоду од 1923. до 1939. године 3,48% годишње, с тимс да је највећи био 1929. године, када је за 26,1% био већи од нивоа из 1923. године. Приметне су разлике у доходку између пољопривреде и индустрије и рударства. Темпо пораста реалног доходка пољопривреде био је 1,03% годишње, а у индустрији и рударству 6,91% (ниво доходка 1929. године и био је за 39,1% изнад нивоа 1923). Најбрже се развијало рударство - његов доходак у 1929. години био је за 60% већи него 1923. године.

Просечан темпо опадања цена у том периоду био је 4,96% годишње, што је брже од темпа пораста реалног доходка. Цене почињу константно да опадају од 1924. године, пре свега код пољопривредних производа - 4,52% годишње, а у индустрији за 3,79% годишње. Тако је због отварања тзв. маказа цена између пољопривредних и индустријских производа дошло до знатног опадања куповне моћи села, а до повећања стандарда радничке класе. Општи ниво цена 1929. године пао је за 27,1% од оног у 1923. години. Посматрано у текућим ценама, темпо опадања доходка пољопривреде од 3,89% годишње знатно је утицао и на пад индустрије и рударства у текућим ценама у овом раздобљу растао је за 1,75% годишње.³

У периоду од 1923. до 1931. године реални национални доходак Југославије порастао је за 48% са падом током две године (1926-1927). Пад је условљен пољопривредом - код индустрије и рударства успон је трајао све до 1931. године. У структури националног доходка, индустрија и рударство учествовали су 1923/1924. године са 16,8%, а пољопривреда са

¹ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књига IV. Становништва по главном занимању, Београд, 1940, стр. VII, IX, XI

² Исто, стр. XII

³ Стеван Станић, Национални доходак Југославије 1923-1939. у стапним и текућим ценама, Београд, 1959, стр. 7 - 11

46,9%. Услед тога што су цене пољопривредних производа опадале брже од цена индустријских и рударских, учешће индустрије у укупном националном доходку је расло. У раздобљу од 1923. до 1931. године национални доходак по становнику био је у порасту и свој највиши ниво достигао је 1929. године, када је за 15,4% био изнад нивоа 1923. године. Реални доходак индустрије и рударства по становнику растао је брже (1,31% годишње) него реални доходак пољопривреде (0,51% годишње). Пад националног доходка био је увек на штету пољопривредног становништва, просечно за 14 до 18% у односу на индустријско.⁴ Изражено у цифрама, учешће индустрије и рударства у националном доходку у текућим ценама, износило је: 1923 - 9.765.000.000 динара (13,4%), 1929 - 9.593.000.000 (16%); учешће пољопривреде: 1923 - 34.414.000.000 (52,8%), 1929 - 29.714.000.000 динара (49,6%).

Ради комилетирања слике послужићемо се и подацима из 1938. године. Тада је у грађским и индустријским насељима било: 1.236.000 радника (са издржаваним лицима - 8% укупног становништва). Укупан број чистих пролетера (без издржавних лица) износио је 613.000 (неспито више од 4% становништва). Од тога, 160.000 је било радника-сељака (са поседом до 2 хектара).⁵

Те године, укупан друштвени приход Југославије износио је 68.239.000.000 динара. Од тога је пролетаријат (у најширем смислу, и сељаци са поседом до 2 ха) остваривао 12.381.000.000 динара (18% укупно). С друге стране, на њихове плате и пензије одлазило је 16.663.000.000 динара - 39% од издатака за плате и пензије у земљи. Ако покушамо да сагледамо „чист пролетаријат“ (уз сва ограничења) у грађским и индустријским насељима, долазимо до сазнања да је он учествовао у националном доходку земље са свега 4.112.000.000 динара (5,5% у укупном доходку Југославије). То је било чак мање и од сељака са поседом до 2 ха - они су остваривали доходак од 6.309.000.000 - око 9% од укупног националног доходка.⁶

Од 1926. године почeo је процес трајног опадања цена пољопривредних производа који је трајао 10 година, због инфлације и наглог повећања новачне масе.⁷ Тако инфлација није погодила раднике. Средња величина издатака радника у Србији износила је 1924. године 292 динара (стан и храна), а већ 1926. године забележен је пад на 268,37 динара. Од 1925. године пад цена пољопривредних производа износио је просечно 30 до 50% (житарице и месо), а осталих производа и до 150%, а у неразвијеним пределима и преко 200%. Тако је 100 кг пшенице 1924. коштало 417 динара, а у јесен 1929. године само 190 динара.⁸ Све је то условило да је 1930. године просечна надница југословенског радника износила, отприлике, 45% наднице

⁴ Исто, стр. 17, 19, 22-23

⁵ Иво Вински, Класна подјела становништва и националног доходка Југославије у 1938. години, Загреб, 1970, стр. 17.

⁶ Исто, стр. 47-29, 52.

⁷ Мијо Мирковић, Економска структура Југославије 1918-1941, Загреб, 1950, стр. 28.

⁸ Петар Милосављевић, Положај радничке класе у Србији, Београд, 1972, стр. 39, 41, 43.

енглеског радника, али је то било више него, на пример, у Шпанији и Италији.⁹

Социјална структура радништва била је полиморфна, о чему говори податак да је у најразвијенијем делу Југославије, у Савској бановини, 1931. године од пољопривреде живело 73,79% становништва, тј. 81,44% радно активних. У Загребу, као најјачем индустријском центру Краљевине, трећина привредно активних радила је у индустрији и трговини (радници, занатлије, чиновници, послодавци), а било је и 10% кућних помоћница (9.177) као и 9.572 слугу и надничара.¹⁰ Половина радника у загребачкој привреди била је неквалификована, а од тога највећи број у индустрији. Због тога је био запослен велики број страних стручњака - 1931. године у Загребу је живело 17.628 странаца, деветина укупног становништва.¹¹

Економски положај био је шаролик. Доста радника је, поред плате, добијао бесплатан стан, огрев и осветљење. У периоду до 1931. године, надница загребачких радника била је, на пример, виша од просечна надница југословенских радника. Као једна од мера за одржавање радничког стандарда у инфлаторном времену, применјиван је систем тзв. покретних надница - свако повећање цене основних животних потреба повлачило је сразмерно повећање надница. На широм загребачком подручју су у периоду од 1922. до 1924. године највише зарађивали: типографи - од 45 до 140 динара дневно, приватни намештеници - од 50 до 150 динара, машинисти - од 60 до 112. зидари - од 64 до 100 динара дневно.¹² Занимљиво је да су од радника 1930. године највише зарађивали графичари - 2.668 динара месечно, а државни чиновници - 2.993 динара.¹³

Због различитих економских фактора, зараде су у првој послератној деценији биле нестабилне. У формирајућим животним трошковима и стандарда уопште, одлучујућу улугу имале су цене пољопривредних производа, што је због њиховог константног опадања повећало стандард „радничкој класи“. У социјо-политичком смислу доминирао је малограђански слој радника, незанимљивих за веће политичко ангажовање. Оно је добило на снази тек после 1931. године, са наиласком економске кризе и повећаним пролетаризацијом радника. Радници прве генерације и радници снажно vezani за село нису имали свест о потреби синдикалног, још мање политичког организовања.

⁹ М. Мирковић, Економска структура, стр. 47.

¹⁰ Мира Колар - Димитријевић, Обрис структуре радничке класе међуратног раздобља у свијетлу привредног развијатка, Револуционарни раднички покрет у Загребу између два светска рата (Материјали са знанственог склена одржаног у Загребу 3. и 4. трајања 1968., стр. 118).
Према истраживањима Мире Колар, Загreb је постао најјачи привредни центар Југославије из више разлога: 1) очуваност загребачке индустрије од ратних разарања, 2) централизација целокупног финансијског капитала Краљевине у Загребу и задржавање јаких финансијских веза са Бечом, Прагом и Будимпештом, 3) продужавање важности аустроугарског законодавства у области економског и финансијског пословања, 4) јефтина електрична енергија, 5) јевтино и лако добијање сировина и полуфабриката са простора бивше Аустро-Угарске, 6) сигуран пласман робе на источном тржишту Краљевине (цитирано дело, стр. 120).

¹¹ Исто, стр. 124

¹² Мира Колар-Димитријевић, Радни слојеви Загреба 1918-1931, Загреб, 1973, стр. 275-277.

¹³ Исто, стр. 280.

II ДРЖАВА И РАДНИЦИ

Судар између рада и капитала у Краљевини СХС, мада ни у ком случају са интезитетом као у Западној Европи (због аграрног карактера земље) имао је и додатну димензију у националним супротностима, прво између власника капитала, онда и међу самим радницима. Државни органи спроводили су социјалне реформе због општег побољшања положаја запослених, али и смањивања послератних социјалних напетости и заштите државних интереса: „Да би држава бар донесе осигурала социјални мир и поредак, дужност јој је да непрекидно испитује жеље и захтеве појединих класа и да те жеље и захтеве доведе у склад са општим државним интересима.“¹⁴ Став је био да се социјална политика не може спроводити из министарства, нити се могу административне или полицијске власти употребити за спровођење реформи.

Државна интервенција у области рада и радних односа била је неопходна и да би се створиле пристојавајуће јединствене економије. У новој држави постојала је велика хетерогеност и на овом пољу. У Србији, Црној Гори и Македонији није постојало радничко осигурање. Због тога је међу првим законима прве југословенске владе, у децембру 1918. године, био закон о осигурању радника, како би се увело једнообразно осигурање (у случају болести или несреће на послу) у целој земљи. Упоредо са тим рађени су и пројекти за формирање радничких комора и поверилиштава, као и инспекција рада-организација за надзор спровођења законских мера за заштиту радника.¹⁵ Инспекције рада требало је да се старају о социјалној и животној заштити радника у свим предузећима, фабрикама, фабрикама и радњама (приватним и државним).¹⁶ Радничке коморе штитиле су економске, социјалне и културне интересе радника; давале су извештаје и предлоге влади о уређењу радних односа, радничке заштите, осигурања становаша, берзе рада; суделовале су при склађању колективних уговора и у споровима између радника и послодавца.¹⁷

Закон о заштити радника 1922.

Проблематику радничког осигурања и социјалне заштите најкомплетније је третирао „Закон о заштити радника“, усвојен у Народној скупштини 22. фебруара 1922. године, а објављен, када је и ступио на снагу, 14. јуна исте године.¹⁸ Обухватио је сва занатска, индустријска, трговачка, саобраћајна и рударска предузећа. Одредбе Закона биле су веома прогресивне; имао је све одлике модерног европског социјалног законо-

¹⁴ Архив Југославије, фонд: Министарство промета и индустрије, 65-17-132. Образложење Витомира Корана, министра социјалне политике (30. септембар 1920).

¹⁵ Бранислав Глигоријевић, Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929, Београд, 1979, стр. 311-312.

¹⁶ АЈ, МТИ, 65-1106-1891.

¹⁷ Уредба о заштити радника, „Службене новине Краљевине СХС“, 14. јун 1922. године.

¹⁸ Закон о заштити радника, „Службене новине Краљевине СХС“, 18. јун 1922. године.

давства, пре свега широком кругу лица која су била обавезна на осигурање, по врстама права и гранама осигурања.¹⁹

Основни принципи закона били су: обавезност осигурања, осигурање против свих ризика губитка способности за рад; најшира обавеза осигурања - сва лица у радном односу по свим основама, као и лица која услед незавршеног школовања нису добијала плату; обавеза осигурања - сва лица у радном односу по свим основама, као и лица која услед незавршеног школовања нису добијала плату; обавеза осигурања није зависила од висине зараде; централизација свих врста осигурања преко Средишњег уреда за осигурање у Загребу; политичка независност уреда за осигурање. Права радника: у случају болести - право на бесплатну заштиту и хранарину; у случају трудноће и порођаја - бесплатна лекарска помоћ, новчана надокнада, помоћ за опрему и исхрану детета; у случају несреће на послу - здравствена заштита, хранарина, рента (ако је радна способност умањена за више од 10%); право на пензију; у случају смрти-погребнина, рента деци и трогодишиња помоћ удовици. Закон је прописао и радно време - у индустрији и рударству 8 часова (недељом је забрањен сваки рад); у занатском радњама 9 часова (изузетно 10); жене уопште, а мушкарци млађи од 18 година, нису могли радити ноћу; деца млађа од 14 година нису могла бити запослена у индустрији и рударству; породиље нису радиле 2 месеца пре и 2 месеца после порођаја.²⁰ Законом о заштити радника усвојена су сва начела савременог социјалног осигурања. У случају болести хранарина је била 66% дневне зараде, што је био највећи проценат у Европи (у најразвијенијим земљама проценат је ишао до 60%). Хранарина је давана тачно 52 недеље (једино још предвиђено у Аустрији и Чехословачкој, европски просек био је од 26 до 39 недеља). Потпора за породиље износила је 3/5 надница, што је, такође, било највише у Европи. Рента за случај несреће била је у износу пуне плате.²¹

Закон о заштити радника изазвао је велике отпоре послодаваца и власника капитала. Влада је чак оптуживана за непријатељски став према занатима, индустрији и трговини, јер закон наводно није одговарао привредним и социјалним условима у земљи. Током 1923. године одржавани су протестни зборови трговачких, занатских и индустријских организација на којима је тражена ревизија закона. Основни став свих захтева био је да „ултра-модерно социјално законодавство“ не одговара привредним потребама и степену развоја државе.²² Највише неспоразума било је око радног времена. Примедбе су говориле да се у неразвијеној земљи не може усвојити светски стандард осмочасовног радног времена.

Прве корекције у радном времену су, под притиском послодаваца, већ 15. децембра 1922. године извршene Правилником о радном времену у индустријским и рударским предузмима. Помоћно особље могло је бити запослено највише 8 часова дневно, а у занатским радњама до 10 часова.

¹⁹ Ратко Пешић, Настапак и развитак социјалног осигурања у Југославији, I, Београд, 1957, стр. 112.

²⁰ Као напомена 18.

²¹ Р. Пешић, Настапак и развитак, стр. 126.

²² Б. Глигоријевић, Парламент, стр. 315.

Рад се могао продужити када на то пристане 4/5 радника - највише до 1 час у рударским и 2 часа у индустријским предузмима и то само у току 3 месеца. Прописан је дневни одмор од 1 часа (ако се ради у затвореном) и 2 часа у летњој сезони, када се ради на отвореном, с тим да непрекидни рад није могао трајати дуже од 5 часова.

Посебно опшtro протестовала су Обртничка удружења из Словеније и Хрватске, наглашавајући да је због развоја државе у занатским радњама неопходан радни дан од 10 сати. Под притисцима Министарства трговине и индустрије, Министарство социјалне политике одредило је радно време у занатским радњама од 10 часова, али са много изузетака када, због тежине после, треба радити 8 или 9 часова. Дефинитивни компромис постигнут је Уредбом од 3. маја 1928. године.²³ Прописано је радно време од 9 часова, са изузетима од 8 (минимум) и 10 (максимум). Сви текији послови радили су се 8 сати - ковачке, браварске, казанџијске, кантаријске, графичке радње; пернионице рубља, штављење коже; 9 часова - прерада дрвета, коже, метала, пекаре, прерада меса. Помоћно особље на стручном школовању или професионалном усавршавању није смело бити прековремено запошљавано.

Закон о обавезном осигурању радника најтеже је спровођен у Србији и Црној Гори, због отпора послодаваца и недовољне сарадње државних органа са Окружним уредима за осигурања. Такође, требало је и објашњавати радницима предности осигурања. Министарство социјалне политике строго је водило рачуна да мајстори и трговци ишаљу своје раднике у опште занатске и трговачке школе.²⁴ Инспекције рада захтевале су од послодаваца да обавезно закључују писмене уговоре са штагрима и да их пријављују за школе у којма се морају полагати помоћни испити. То је било у складу са жељом државних органа за модернизацијом трговачко-занатских радњи у европском духу.

Индустријске и трговачке коморе покушавале су константно да ограниче потпуно осигурање запослених, због великих доприноса.

Објашњење је било да се привреда налази у кризи, да је још у развојној линији, да се због извоза морају максимално смањити трошкови производње како би се са ниским ценама конкурисало на светском тржишту, а повећањем трошкова осигурања дошло би до смањења запослених. Предлагано је рационализације пословања са постојећим средствима Средишњег уреда. На другој страни, и влада је често настојала да избегне своје обавезе око дотација. Многе државне институције, такође, нису редовно плаћале прописане износе за своје службенике и раднике.²⁵ Држава је била обавезна да уплаћује допринос без права одбитка од зарада. Разлика је често надокнађивана на рачун приватних послодаваца, што је нешто угрожавало институције осигурања.

Проблем помоћи незапосленима решен је стварањем јавних берзи рада.²⁶ Незапослени су имали право на 4 врсте помоћи: новчана дневна по-

²³ АЈ, МТИ, 65-1010-1900.

²⁴ АЈ, МТИ, 65 - 1615 - 656.

²⁵ АЈ, МТИ, 65 - 27 - 184 (4. април 1928).

²⁶ „Службене новине Краљевине СХС“, 10. август 1928. године.

моћ, путна помоћ, једнократна помоћ, помоћ у натури. Помоћ су примали они који су најмање 7 дана били без посла; одобравала се за најмање 6 недеља, а највише до 10 динара дневно. Једнократна помоћ дељена је 2 пута годишње. Јавне берзе рада нису наплаћивале услуге и биле су обавезне да раде непристасно - забрањено је било тражење података о партијској и синдикалној припадности.

III ПОЛИТИЧКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ РАДНИКА

Бројчано мало, потекло из редова осиромашеног сељаштва, са неразвијеном традицијом и без искуства у „класној борби”, радништво Краљевине СХС/Југославије није било она снага која би могла, по замисли КПЈ, да изврши њену потпуну негацију. Осим тога, радници нису били политички јединствени, јер су припадали различитим социјалним структурама друштва и групама становништва. Разлике су ишли по групацијама главних занимања, професионалној структури, националном саставу, културно-лошким и антрополошким одликама, степену стандарда, регионалним карактеристикама, менталитету. Готово сви штрајкови имали су економски карактер и нису прелазили границу борбе за повећање надница и скраћење радног времена. Политички покрети радника готово да нису постојали.

Према подацима за I конгрес Независних синдиката, у Југославији је од 1921. до 1926. године било 1.069 штрајкова или других акција у којима се тражила већа надница. Акције су обухватиле 3.239 предузећа и око 177.000 радника. Успешно се завршило испуњењем захтева радника 138 штрајкова.²⁷ У Војводини је, закључно са 1927. годином, одржан 81 штрајк, са 8.682 учесника. Од тога, било је 8 политичких штрајкова. Са успехом (изборено повећање надница) завршена су 23 штрајка.²⁸ У Далмацији је од 1922. до 1927. године било укупно 40 штрајкова, који су обухватили 432 предузећа. Успешно се завршило свега 8 штрајкова.²⁹ У Србији су од 1919. до 1928. године узрок највећег броја штрајкова (56,30%) биле ниске зараде; затим, због продужавања радног времена 11,60%, а због различитих питања надница - 18,41%.³⁰ Тако примарност политичке акције коју је покушала да наметне КПЈ није наилазила на очекиван пријем.

Од укупног броја југословенских радника тек је, отприлике, четвртина припадала запосленима у градским и индустријским насељима. Такав пролетаријат није могао бити хомоген, а по својој улози у економској производњи и по друштвеном положају није био ни у прилици да буде ослонац (покретач) за извођење политичког преврата и за рушење система. Да би радници могли да испуњавају основне поставке револуционарне теорије какву је неговала КПЈ, морали су да имају осећај припадности, свест о друштвеном положају, свест о политичком положају и интернационалној повезаности. Да ли је то био случај са радницима у Југославији

²⁷ Извештај за 1923-1927. годину поднет I конгресу Независних синдиката, Београд, стр. 24.

²⁸ Привредни и социјални односи у Војводини, Нови Сад, 1928, стр. 165.

²⁹ Привреда и радници у Далмацији (Радничка комора за Далмацију) Сплит, 1929, стр. 293.

³⁰ П. Милосављевић, Положај радничке класе, стр. 271.

и да ли једна „класа” може политички да се уобличи па да цела има исти став? Осим тога, југословенски радници били су на веома ниском културном нивоу.³¹

Многи социјолози сматрају да начин живота радника и других нижих слојева у друштву ствара личности са крутим и истолерантним приступом политици. Друштвена ситуација (сиромаштво, бављење заниманијима која имају низак друштвени статус, ниско образовање) одређивала је да се на политику гледа поједностављено („прно-бело”); подржавани су екстремистички покрети који су обећавали лако и брзо решавање друштвених проблема и заступали крутог становништва. Радници су били заокупљени садашњошћу, дневним интересима, пре свега економске природе. Акценат се стављао на конкретно и испосредно. Код људи који су принуђени да веома десно времена посвете раду и борби за егзистенцију, живот је препун свакодневних проблема, па је остајало врло мало мале психичких резерви и слободног времена лишеног неспокојства које би се могло посветити политичким проблемима. Зато су и прихватана најједноставнија политичка решења.

Социјална структура радника у Југославији била је погодна за прихваташа доктрина чија је снага била више у негативном односу према грађанској друштвству, него у позитивном програму. Сви узроци лошег живота и изолованог статуса у друштву, приписивани су грађанској слоју као целини, коме је као највећи „грех” пребацивани да жели да искористи своју политичку моћ како би трајно одржао сиромаштво радништва. Осрећање правде комбиновано је са страстима и потребама радничке класе; нездовољство изазвано лошим животом условљавало је олакшан пријем идеја о мржњи и неминовном сукобу класа; веровало се да је грађанско друштво устројено на превари и насиљу. Таква социјална структура била је пријемчива и за једностранске тезе о примарном значају економије у друштву и за тумачење да само радници стварају вредности, а послодавци гомилају богатства, искључиво експлоатишући раднике.

Summary

Kosta Nikolić

*Workers in the civil society
of the Kingdom of SCS/Yugoslavia (1921-1931)*

The first generation of workers in Yugoslavia originated from the ranks of impoverished peasantry, since modern industrial society did not exist in the country. Consequently, the contribution of workers to the national income was negligible, but at the time of a considerable fall in the prices of agricultural produce their economic position was better than e.g. of the rural population (with small and medium-sized holdings).

³¹

Према резултатима анкете Београдске радничке коморе (покривала је Србију, Црну Гору и Македонију) у периоду од 1921. до 1926. године, само је 18,55% радника читало неке новине.

Workers also did show much interest for class organizing and political activity. They were not committed to revolutionary ideas; workers did not feel that they belonged to only one class, and hence did not belong to only one political party. Consequently, one cannot say that any significant political will of the workers existed in the period 1921-1931.

Олга Манојловић

УДК: 008(497.11).„1941/1944”

Културни живот Београда у време немачке окупације 1941 - 1944. у светлу писања београдске штампе

Ансамбл: Културни живот Београда у годинама немачке окупације 1941-1944. Култура и уметност као знаци виталности и живота града у нерегуларним, ратним условима, култура и уметност као оруђе пропаганде манипулације окупационих власти и домаће колаборационистичке администрације; Култура и уметност као вид отпора пред припудром. Аутор је анализирајући пре свега окупациону штампу покушао да прати рад позоришта, биоскопски репертоар, изложбе, издавачку делатност, рад радио станице и њихов утицај на духовну климу окупираније југословенске и српске престонице.

Проучавања и анализа периода II светског рата, на просторима некадашње југословенске државе, у оквирима историјске науке и историографске литературе, углавном су за циљ имала политичка и догађајна питања (војна, пре свега). Фокусирајући то питање на терен Београда, истраживачи су најчешће проблем Београда и II светски рат, сагледавали у разарањима која је град доживео, као једну од кључних тачака у оквиру војних операција (бомбардовања у априлу 1941. године, операција за ослобођење - у октобру 1944. и историјски још недовољно расветљених америчких бомбардовања од априла до септембра 1944. - њих укупно 11).

Методологија историјске науке није успевала да одоли идеолошким искушењима, снажно притискана канонизованом идеологијом једне партије. Строга разграничења у свести људи на победнике и побеђене, на пријатеље и непријатеље народа, хероје и издајнице, често нису пружала места научним анализама овог периода, а поготово не диференцирању улога актера прошлих догађаја.¹

Реакција у публицистичкој литератури последњих година, свакако је довела до одређених помака у разумевању ове проблематике, али у конфликтном друштву, она је искритично - без вредносне анализе, водила

1

Од одредница у енциклопедијама, до озбиљних синтеза, као што је тритомна „Историја Београда”, објављена 1974. подаци и чињенице о животу под окупацијом једноставно су заобилажени. Тек су аутори последњих година, осећајући одсуство континuitета и велике празнице у посматрању прошlosti, почели да расветљавају ову тему. Ту бисмо поменули најпре дело Гојка Тешинћа, Утуљена баштина, Београд 1990, као и књиге Јубинке Трговчевић, Историја Српске књижевне заједе, Београд 1992, и Петра Волка Историја југословенског филма, Београд 1986, делове у новој књизи Бранка Петрановића, Србија у II рату 1939-1945, Београд 1992, као и делове нешто раније објављене књиге Мухамеда Креса, Немачка окупациона управа у Београду 1941-1944, (са освртом на централне окупационе команде и установе за Србију, Југославију и Балкан), Београд 1979.

глорификовању до јуче анатемисаних и прокажених. Управо стога, пред историјском науком отворен је читав низ проблема, који не само да захтевају нове анализе, већ пре свега и поновна проучавања извора. Једно од покренутих питања свакако се тиче и проблема свакодневног и јавног живота Београда. Сагледана у пресеку културног живота престонице, ова тема би могла да покрене многа размишљања из области етике и естетике, питања јавног ангажмана, културног делања и уметничког стварања у условима окупације, као и питања на вечној релацији слобода, односно неслобода и културно стваралаштво. У том смислу, проучавање ове проблематике има за циљ да из заборава извуче оне догађаје и људе који су били жртве херостратизма², да из другачијег угла сагледа те четири године, које можда нису донеле много новог у српској култури, али су свакако дефинитивно одредиле смер културног живота у наредним деценијама.

Овај рад покушава да питања културног живота Београда сагледа у светлу писања београдске штампе оног времена. Како је у периоду од 1941. до 1944. године у Србији излазило више од 40 новина и часописа, они за истраживача представљају необично важан, можемо рећи незаобидан извор, који не само да сведочи о догађајима, које је та штампа бележила, и угред о самом животу Београда, већ посредно, својим бројем и наменом - и о потребама окупаторске и недићевске пропаганде³. Пропагандна функција штампе јасно је била истакнута већ у првим бројевима новопокренутих листова и часописа. Редакцијски уводници, огласавали су ново време које је дошло. У недељу 6. јула 1941. године „Обнова“ (лист малог српског човека, како је стајало у заглављу), писала је „Има људи који још не могу да одвоје прошлост од садашњиће, те се уљуљкују у снове без испитивања односа између сна и јаве. Ти људи не могу да користе, штавише могу само да штете свом народу у садашњим околностима... Упошљавајући сваког, сваком треба обезбедити право на рад, на део одговорности и на задовољства што учествује у обнови једне дубоко разрирене земље. А без те обнове нема ни обнављања културног живота, нити икакве могућности да се „коракне унапред“. Поруке и обавезе јасно су биле изречене - „Српски сељак се вратио раду, сада је то посао интелигенције“⁴. Циљ режима, који је штампа увекико требало да подржи, био је, дакле, да сачува мир у земљи, окупљајући Србе на платформи националног јединства, али и да једно поврати услове за наставак уобичајеног живота. Јер, како је писала „Обнова“ у свом чланку „Београд јуче и данас“, атмосфера у граду првих месеци немачке окупације јасно је ослика-

² Види: Г. Тешић, п.д.

³ Тако су на пример, у Београду излазили дневни листови: „Обнова“ и „Ново време“, недељни политички лист - био је „Српски народ“, који је уређивао Велибор Јонић, као и „Народне новине“ (изашло само пет бројева). У септембру 1941. почело је да излази „Српско село“, а од јануара 1942. и недељни илустровани лист „Коло“ (са којим се спојило „Дом и свет“). Од октобра 1942. излазио је часопис „Земља и рај“, орган Збора био је „Наши борба“, а Српске државне страже „Гласник Српске државне страже“. У време окупације излазио је и цењени „Просветни гласник“. Руска емиграција је штампала „Ловији пут“ и „Руско дело“. Женама је био памењен илустровани месечник „Нашија жена“, нове токове у позоришту пратиле су „Српске сцене“, а филмска дешавања „Филмске новине“ и др. Види: Б. Петровић, Србија у II светском рату“, Београд 1992.

⁴ Обнова, 6. јули 1941.

вала нерасположење становништва према новој власти „Ако изузмемо корзо, кафане и плажу, има се тужан утисак... не струји снажан вал животне радости... Најумнији људи су утучени и потиштени.“⁵

У таквој ситуацији су се предратна пера југословенског новинарства укључила у рад новопокренутих листова у зависности од својих политичких уверења, етичке доследности и спремености на компромисе. На основу уредбе о штампи војног заповедника у Србији од 20. маја 1941. године, основано је Српско новинарско удружење, чији је председник био дотадашњи потпредседник Удружења новинара Југославије - Раденко Томић, секретар је био Иван Мајевински, а почасни председник Јован Тановић. Чланови сталешког суда били су Ратко Парежанин (уредник „Наше борбе“) и Вуканин Анђелковић⁶. Предратни директор „Авале“, Ђорђе Перић, постао је шеф одељења за државну пропаганду при председништву Министарског савета Милана Недића. Са друге стране, не мали број новинара био је принуђен да мења занимања.

Позоришта

Основна карактеристика културног живота Београда, произлазила је из проглашења режима да је капитулацијом Краљевине Југославије, почело време обнове националног духа и враћања изуворним традицијама српског народа. Период Краљевине, вреднован је као време декаденције и снобизма у културним круговима, време ексцентричности и робовања хировима Запада. Зато је и позориште схваћено као „најсфикаснији инструмент културног напретка... који треба да да подстrekа српском стваралачком духу.“⁷ Тако је већ 17. маја 1941. године обновило свој рад Уметничко позориште, под управом Виктора Старчића. У току четири ратне године оно је своје представе играло на Коларачевом народном универзитету и летњој сцени на Калемегдану. Међутим, свакако најзначајнија позоришна кућа у Србији - Српско народно позориште - није била у стању да тако брзо реорганизује свој рад. У априлским бомбардовањима зграда на данашњем Тргу Републике знатно је била оштетљена, четворо чланова колектива је погинуло⁸, а Акционни одбор на челу са Рашом Плаовићем, Владимиrom Жедринским и Јованом Николићем, с тешком муком је успео да спасе и сачува преосталу имовину⁹. Српско народно позориште је 25. августа 1941. добило и нову управу. На челу СНП нашао се Јован Поповић, адвокат, који је у млађим данима стекао славу играјући улоге љубавника и комедијаша. Др Душан Милачић је постао нови директор драме, Рудолф Ертл директор Опере, Анатолиј Жуковски шеф Балета. У свом

⁵ Исто.

⁶ Ново време, 19. септембар 1941.

⁷ Обнова, 12. јул 1941.

⁸ Српске сцене, 1. октобар 1941.

⁹ 6. априла 1941. погинули су Милица Бенковић, сценограф, Милан Марковић Баћа, суфлер, Михаило Цариков, члан хора, Драгомир Николић, столар. Види: Српске сцене, 1. октобар 1941.

¹⁰ Срп. сцене, 16. октобар 1941.

првом броју „Српске сцене“ су пренеле изјаву Јована Поповића, у којој нови управник анализира позоришну ситуацију протеклих година: „Допустило се последњих година да се на првој сцени у нашој земљи јаве комади са левичарском тенденцијом. Запретили су да унините позоришни значај, као васпитне установе, која има циљ да оплемени уметнички укус и покушали да његове видове окрече отровом, заклањајући се за лажном фасадом неке „више уметности“. Тако је СНП започело своју сезону 1941/42. 1. октобра 1941. године, играјући представе у згради старог Манњежа, на Врачару. Немачке власти, посебно наклоњене овој уметности, помагале су обнову главне позоришне зграде, а пуковник фон Кајзенберг, командант Београда, у изјави за „Српске сцене“, истако је да се зграда СНП мора обновити за 100 дана, јер „народ који се услед злочиначких утицаја сурвао у пропаст има не само материјалне већ и духовне потребе“.¹¹

Помислено најављивање промене, на почетку позоришне сезоне, показало се да су углавном и испуњене. Тако су по новој концепцији репертоара најчешће играни лаки комади и комедије, који су имали за циљ да привуку у дворанској број гледалаца. Посебно су занимљиве анализе које говоре о томе чије су представе углавном игрane. У току прве „ратне“ сезоне, публици је приказано 180 комада: 89 српских писаца, 51 немачких, 29 француских, 5 италијанских, 2 ципријска и 4 мађарска аутора.¹² Већ у јануару 1942. Јован Поповић је дао свој коментар о тој трансформацији позоришта за само неколико месеци његове управе: „Позориште је већ дигло своју завесу да као петходница здраве књижевности и уметности укаже пут ка новом животу поштеног српства.“¹³

Поред Српског народног позоришта, у Београду су у то време радила и три приватна позоришта - већ поменуто Уметничко, позориште у локалу „Нови Београд“ које је водио комичар Живковић и Српско сатирично позориште у Дому радничке коморе на Врачару, са Петром Мијосављевићем.¹⁴ У марта 1942. године почело је са радом и „Бодљикаво прасе“ - које ће касније променити име у Српско повлашћено позориште. Своју прву послератну премијеру је 6. априла 1942. имало Академско позориште. Била је то представа „На висини 3.200 метара“, Жилијена Лишера. Миодраг Пенчић - управник, дао је изјаву за „Српске сцене“, у којој је истакао како ће позориште неговати национални репертоар и тежити да „одвуче“ омладину са улице и „сачува је за добро народа и стаћбине“¹⁵.

Живот у градским предграђима, такође није могао да прође без театра. Тако је на Пашином брду (данашње Лескино брдо) радио чувено позориште „Љубомир“. Тај народни театар играо је представе, као што су

¹¹ Срп. сцене, 1. октобар 1941.

¹² Срп. сцене, 1. новембар 1941.

¹³ Срп. сцене, 1. јул 1942.

¹⁴ Срп. сцене, 16. јануар 1942.

¹⁵ Срп. сцене, 1. децембар 1941.

¹⁶ Срп. сцене, 16. април 1942.

„Хајдук Вељко“ и „Бој на Косову“¹⁷ У башти ресторана „Рибница“, искадањијем „Британском краљу“, такође су програм играли аматери веселог позоришта „Гане“.¹⁸ Нарочито су бројна била и дечија позоришта: чувена „Рода“, „Добро дете“, „Власта“ на старом Ђерму, „Мики Маус“ у улици Кнез Павла.¹⁹

У току четири ратне године посета позориштима била је релативно добра. Новине су чак имале прилику да бележе случајеве великих гужви пред позоришним благајнама, па чак и случајеве када је полиција интервенисала, како би се сачувао ред пред благајном Манњежа.²⁰ И поред идеолошке обвођености, позориште је ипак представљало својеврстан бег од стварности, јер „када се подигну око 17 часова завесе на пет сцена - публика заборавља на дневне бриге, патње и стрепње, заборавља на оно већ синовано... и тоне у заборав неког живота изван реалности“.²¹

Поред редовних представа, и честих наступа ученица балетских школа Смиље Мандукић, Нине Кирсанове, Јелене Польакове, СНП је у току окупације често уступало своје просторије немачком војничком позоришту „Kraft durch Freude“.²² Када је 20. јуна 1942. свечано отворена обновљена зграда СНП, у њему је четири дана гостовало Хамбуршки позориште,²³ а 22. септембра исте године и Берлинска филхармонија, којом је дириговао Ханс Кнапертгебуи.²⁴ Такође су и београдски уметници често позивани на гостовања широм Европе. Тако је првак Опере Велизар Ђорђевић почетком 1942. гостовао у Братислави²⁵, у фебруару Зденка Зикова је певала у Прагу²⁶, док је првак Балета Анатолиј Жуковски, са супругом Јањом Васильевом, гостовао у Берлину²⁷, где је на Дојче танциуле (школи под покровитељством рајфесмаршила Геринга) држао течајеве стилизованих балканских игара.

Занимљиво је да су у оквиру редовних посета српских домаћина из целе Србије Милану Недићу, организовани и њихови одласци у Српско народно позориште. На тај начин је реализована прокламована парола „да

¹⁷ Обнова, 26. јул 1941.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Ново време, 10. септембар 1941.

²⁰ Обнова, 10. фебруар 1942.

²¹ Крајем рата у Београду су радила следећа позоришта: Српско народно позориште, Уметничко, Позориште удружења глумаца, као и Србозар, отворено у јуну 1942. и Централа за хумор, која је почела са радом у новембру 1942. Види: Српски народ, 22. јул 1944.

²² Крафт дурх Фрејде, (Kraft durch Freude - Снага кроз радост) била је националсоцијалистичка организација, која је обухватала 15 војничких позоришта и око 200 уметника. У Београду се налазило средиште те организације за Југонисток.

²³ Срп. сцене, 16. мај 1942.

²⁴ Обнова, 22. септембар 1942.

²⁵ Срп. сцене, 1. јануар 1942.

²⁶ Срп. сцене, 1. фебруар 1942.

²⁷ Срп. сцене, 1. април 1942.

позориште треба да духовно води".²⁸ Управа позоришта за њих је организовала пријеме, а затим су пред српским домаћинама играле представе - најчешће „Избирачица“ Косте Трифковића, „Несуђени зетови“ Славомира Наастасијевића и „Ђидо“ Веселиновића и Брзака.

*Коларчев народни универзитет,
изложбени простори, музеји*

Једна од најзначајнијих културно-пропагандних установа у Србији у току четири ратне године свакако је био Коларчев народни универзитет. Уметничко, Академско и позориште Бодљикаво прасе, редовно су играли своје представе у Великој сали Колараца, балетске школе су организовале своје матинесе и вечерње концерте, а оперски уметници своје вечери. Ту је 14. новембра 1942. године свој промотивни концерт одржао и Београдски симфонијски оркестар.²⁹ Посетиоци су имали прилику да у Малој сали редовно слушају предавања која су својим садржајем сведочила о новом времену које је дошло.³⁰ Идеолошка обожењост и пропагандна функција те институције снажно су одређивале његову делатност на културном плану - где је КНУ требало да одигра једну од кључних улога у „народном претпороду“. У складу са оценом претходног периода, као времена у коме је у активностима и делатностима Универзитета био исувише чест „национални дух“³¹, нова управа, на челу са комисаром Бонском Богдановићем, извршила је његову реорганизацију. Измене су биле усмерене на организовање с једне стране, прагматичних, примењених течајева (Академије примењних уметности, Савеза земљорадничких задруга, Занатске и привредне коморе), а са друге на покретање такозваних националних течајева, који су били организовани углавном за школску омладину.³² Стога је у анализама рада те установе редовно констатовано како је успела да сачува национални карактер свога рада, организујући представе, течајеве и уметничке и ревијалне приредбе у националном духу, развијајући широку активност у погледу презентовања националне уметности и фолклора. „Коларац је испунио своју узвишену функцију“, да окупља српски народ.³³ Свакако треба поменути и активности КНУ на организовању изложбених поставки, од који је велику пажњу привукла изложба сликарске школе Младена Јосића.³⁴

Међутим, ипак је и у време рата централни изложбени простор у Београду представљао павиљон „Цвијета Зузорић“, где је 21. јуна 1942. от-

²⁸ Срп. сцена, 1. јануар 1942.

²⁹ Обнова, 7. новембар 1942.

³⁰ У току марта 1942. Рихард Волф је држао читав низ предавања о немачким композиторима и о немачком романтизму. Види: Срп. сцена, 16. март и 1. април 1942.

³¹ Обнова, 16. јануар 1942.

³² Тако је, на пример, од 20. децембра до априла 1944, одржано 61 предавање, док је за око 1900 матураната организован течај националне културе. Види: Српски народ, 8. април 1944.

³³ Исто.

³⁴ Обнова, 18. јул 1942.

ворена I смотра српске уметности у организацији новог режима.³⁵ Већ 2. августа исте године отворена је и изложба руских сликара на Калемегдану.³⁶ Известан број атељеа у Београду је уништен у време бомбардовања, и велики број платана је том приликом пропао. Међутим, сликари који су остали у Београду³⁷ наставили су са организовањем изложби, које не само да су омогућиле приходе најугроженијим сликарима у Београду³⁸, већ и слање помоћи колегама који су се налазили у немачком заробљеништву.³⁹ Занимљиво је да су ипак највећи број посетилаца бележиле поставке које су имале идеолошки-пропагандни карактер. Разлог свакако лежи и у чињеници да су посете таквим изложбама углавном биле организоване. Тако је, на пример, цео ансамбл Српског народног позоришта, посетио Антимасонску изложбу, која је отворена у октобру 1941. године⁴⁰ у просторијама масонске ложе Југославија у Гарашиновој улици број 8. На њеном отварању је говорио Ђорђе Перић - шеф државне пропаганде. Изложба је организована у четири дела: Руски павиљон, Масонски храм Југославија, Енглеска ложа на острву Церси у Ла Маншу и српски и немачки деса на крају.⁴¹ На посету је знатно утицала и реклама која је позивала на изложбу у добро загрејаној сали, а посетиоцима су додељене и награде (дрва за огрев, кокошке).⁴² Првог септембра 1942. отворена је, такође у Гарашиновој 8, Антикомунистичка изложба о большевизму у СССР-у.⁴³ Изложбу је приредио Љуба Тодоровић, а отворио Ђорђе Перић. Она је приказивала издања тзв. комунистичких издавачких предузећа у Краљевини Југославији: Косомоса, Нолита, Плејаде, као и фотографије познатих људи, чланова Комунистичке партије (Рудолф Ертл, Војислав Кујунџић, Богдан Миланковић). Изложба је требало да укаже на повезаност Јевреја са комунизмом.⁴⁴ Последња у серији великих пропагандних изложби отворена је 22. јуна

³⁵ „Ексцентрично модернистичка уметност која је пре рата једина била озваничена, била је израз туђинске декаденције... Она није могла да буде близка здравом духу наше народе“, писало је Ново време, 2. јануара 1942, оцењујући претходни период.

³⁶ Обнова, 29. јул 1942

³⁷ У Београду су били ректор Академије ликовних уметности г. Тома Росандић и професори Петар Добровић, Михајло Петров, Мило Милуновић, Владимира Филаковац, Недељко Гвозденовић, Сретен Стојановић, Илија Коларовић, директор школе за примену уметности Милан Недељковић, Јован Бијелић, Лазар Личеноски, Васа Поморишац, Никола Граовић и други. У бомбардовању су погинули: Милица Бешевић, Момчило Живановић, вајар Стаменко Ђурђевић. Види: Обнова, 10. јул 1942.

³⁸ Миодраг Петровић, председник Ладе, покушао је да организује изложбу оних који немају редовне приходе. Исто.

³⁹ Средином 1942. у заробљеништву су се налазили Станиша Беложански, Милан Коњовић, Вељко Станојевић, Петар Љубарда, Драги Стојановић. Исто.

⁴⁰ Срп. сцена, 16. децембар 1941.

⁴¹ Обнова, 23. октобар 1941.

⁴² Види: Б. Петрановић, и.д.

⁴³ Обнова, 1. сеп. 1942.

⁴⁴ Нарочито су упадљиво били изложени подаци који су сведочили о проценутуалној заступљености Јевреја у војном и партијском руководству СССР-а. Види: Обнова 2. сеп. 1942.

1944. у основној школи „Цар Урои“ (у улици Краља Милутина 12), са називом „Црна Гора под петокраком звездом“ и сведочила о „ужасима партизанског терора у Црној Гори“.⁴⁵

Сталне изложбене поставке у току рата имали су и музеји: првог августа 1941. почeo је да ради Музеј кнеза Павла (данашњи Народни музеј), чији је директор био Милан Кашианин.⁴⁶ Етнографском музеју простирије је уступио Министарство просвете у Балканској улици.⁴⁷ Новоформиране власти помагале су и обнову Црквеног музеја у Конаку кнегиње Љубице.⁴⁸ Такође су у току окупације радили и Војни и Музеј српске земље, као и Музеј националне Русије, отворен у Дому старог руског посланства.⁴⁹

Издавачка делатност

Највећа имена српске културе нису учествовала у раду новог режима. Велики број интелектуалаца, уметника, професора универзитета, који нису напустили земљу потпуно се повукao из јавног живота, па лик јунакиње романа „Лагум“ Светлане Видмар-Јанковић, која све време рата не напушта свој стан, делује стога готово парадигматично. Радећи у осамама својих становова, они су стварали осећајући Weltschmertz и трагедију свога народа, исписивали своја дела на искуству патње. Чак су и предратни „десничари“, који су идеолошки и политички прихватили нови режим, свој рад превасходно усмерили на сарадњу у новинама и часописима. Тако је, на пример, Станислав Краков, уређивао „Обнову“ и „Ново време“, Владан Стојановић Зоровавељ, је писао за „Српски народ“, Бонко Токин је био уредник „Кола“ и сарадник „Филмских новости“, а Тодор Манојловић, сарадник „Спрог народа“ и „Српске сцене“.⁵⁰ Такође је и научно-филозофски рад био усмерен на часопис „Просветни гласник“, у коме су своје радове објављивали Брана Петронијевић, Миланковић, Чајкановић, Свет. Ристић и Ф. Медић.⁵¹

Штампана дела имала су, међутим, превасходно пропагандни карактер иако је као „циљ коме треба тежити“ истакнута „заједница јаких личности... а благодет добrog, здравног целисног књижевног и песничког стварања је то што кроз књигу рађа добро и благодет за појединца, културу, народ и државу“.⁵²

Поред белетристичких остварења, углавном српских и немачких писаца, нова издања требало је да пред српске читаоце изнесу савремене

⁴⁵ Српски народ, 24. јун 1944.

⁴⁶ Обнова, 16. јул 1941, И. време 19. окт. 1941.

⁴⁷ Обнова, 18. феб. 1942.

⁴⁸ Обнова, 9. мај 1942.

⁴⁹ Обнова, 19. јул 1942.

⁵⁰ Види: Г. Тешић, и.д.

⁵¹ Срп. народ, 7. сеп. 1944.

⁵² Обнова, 9. мај 1942.

оцене политике, у првом реду совјетске и енглеске владе. Стога су објављиване књиге, као што су „Истина побеђује“⁵³ која је требало да побије вести Радио-Лондона или „Агонија Југославије“⁵⁴, Милана Бакића, предратног посланика са Сушака, у којој аутор анализира „разбијачке намере“ енглеске владе према Југославији.

Новине су такође доносиле и обимне критике и приказе дела која су разоткривала истину о Совјетском Савезу: „Наши комунисти по Совјетској Русији“ Милована Поповића и у „Земљи велике лажи“ Анте Цилиге.⁵⁵ Чести су били и наслови који се говорили о испобедивости немачког оружја и снази немачке војске: „Муњевити рат“, „До крајње победе“, „Ко ће победити“⁵⁶, као и збирке националних списка Милоша Милошевића „О основама правог српског родољубља“⁵⁷ и Димитрија Јоћића.

Најзначајније издавачко предузеће био је предратни „Геца Кон“, који је реорганизован у Издавачко-прометно предузеће Југоисток А.Д. У току рата „Југоисток А.Д.“ је покренуо неколико едиција: „Српска књига“, „Немачка библиотека“, „Страни роман“, „Наука и живот“, „Сејач“, као и серију документата о Совјетском Савезу.⁵⁸

Поред „Југоистока“, свакако најзначајније издавачко предузеће била је Српска књижевна задруга, од увођења комесарске управе - 5. јуна 1942. године. Нову управу чинили су Светислав Стефановић (председник), Драгутин Костић, Тодор Манојловић, Младен Ђуричић, пуковник Јеремија Станојевић и државни саветник Илија Ђукановић.⁵⁹ Од увођења комесарске управе, политика СКЗ је лежала у проглашавањима да је дошло време у коме треба објављивати оне писце „који су у општем врзином колу нашег послератног политиканства и опшите моралне корупције били присилjeni да са жалошћу посматрају, без могућности за протест или моралну побуну, свакодневно скривавање српске књижевности, традиција и штедре српске лепоте“.⁶⁰ Сам Светислав Стефановић, је за „Обнову“ 23. јуна 1942. изјавио да је у прстходном периоду морални пад био велики и да је то било време у коме се роман свео на ниво слабе репортаже и лоше социјалне анализе.⁶¹ У току две године, колико се нова управа налазила на челу СКЗ, она је успела да изда и XLIV и XLV коло⁶²

⁵³ Обнова, 27. сеп. 1941.

⁵⁴ Једна од таквих књига била је и „Изгубљено острво - лице данашње Енглеске“, Види: Обнова 30. јан 1942 и Обнова, 14. јул 1941.

⁵⁵ Обнова, 28. јун 1942.

⁵⁶ Обнова, 16. мај 1942.

⁵⁷ Обнова, 30. јан. 1942.

⁵⁸ Обнова, 9. мај 1942.

⁵⁹ Срп. сцена, 1. јул 1942.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Обнова, 23. јун 1942.

⁶² Љ. Трговчевић, и.д.

тако да када се у септембру 1944. године појавила анализа рада СКЗ (до тада су објављена сабрана дела Момчила Настасијевића и антологија савремене српске лирике и приповетке), тој установи је заправо, одато призناње да је увељко омогућила „да за ове три године на културном плану српски народ није зачамио”.

На Ванредној скупштини СКЗ, 22. априла 1945. донета је резолуција којом целокупан рад те куће од 12. јуна 1942. до 20. октобра 1944. „није рад СКЗ већ срамно дело издајника српског народа... и стога се пред целима народом тај рад проглашава ниншавним”.⁶³

Филм

Политика режима Милана Недића, па и његова активност на пољу културе, имала је за циљ да одржи привид уобичајеног свакодневног живота. Стога је рад институција, додуше под немачким наздором, постепено обнављан, а порушене зграде током бомбардовања реновиране су уз немачку помоћ. Такав је био случај и са биоскопима. Само два и по месеца после априлске катастрофе почели су да раде биоскопи:⁶⁴ Рекс, Касина, Уранија, Унион, Авала, Славија, Сити, Дрина, Метропол, Балкан, две сале биоскопа Новаковић. Немачкој војсци и организацији Крафт дурх фојде, били су уступљени Београд и Луксор. Шестог априла су били оштећени Коларац, Врачар, Корзо, Трглав.⁶⁵

На почетку нове биоскопске сезоне новине су најпре извршиле анализу рада филмске индустрије Краљевине Југославије. Тако је 19. октобра 1941. „Наша борба” донела текст Милана Димовића, чији су подаци говорили о потиснутости српског језика и ћирилице у филмској индустрији Краљевине. По Димовићевим подацима, у Београду је током двадесетих и тридесетих година приказано 10.000 филмова и журнала, од чега 4.000 тонских. Аналитични аутор, је посебно истакао да су сви они били обрађени латиницом.⁶⁶ Разлоги за такве примере углавном су налажени у великом проценту Јевреја који су учествовали у раду филмске индустрије, код нас тако и у свету⁶⁷. Стога су по уредби о раду биоскопа и изнајмљивању филмова од 25. маја 1941. коју је издао врховни војни заповедник у Србији, тим пословима могла да се баве само она лица која за то добију посебне дозволе, док је искључиво право на изнајмљивање филмова дошло предузеће „Тесла-филм”, иза кога је и у предратним годинама стајао

⁶³ Љ. Трговчевић, и.д.

⁶⁴ Обнова, 10. јул 1941.

⁶⁵ Иако су биоскопи свој рад започели са предратним именима, у току окупације је велики број њих добио нова имена, која су одражавала дух и идеологију Недићеве државе (такође је и више њих добило нове називе). Рекс је постао Шумадијац, Уранија - Златибор, Унион - Косово, Метропол - Таково, Новаковић - Опленец, Корзо - Србадија, Трглав - Савамала, Колосеум - Двор, Види: П. Волк, и.д.

⁶⁶ Ново време, 19. окт. 1941.

⁶⁷ Нарочито онтуре и неукусне коментаре антијеврејске садржине, писао је у Обнови и извесни Крстијо Котур.

⁶⁸ Обнова, 10. јул 1941.

немачки капитал. Осим тога, и промена репертоара била је више него уочљива, свакако у првом реду због престанка приказивања америчких филмова⁶⁹. Тако је „Обнова” 7. новембра 1942. пишући о земљи у којој настаје највећи број америчких филмова, констатовала: „Калифорнија - земља чије цвеће не мирише, чије воће је баксузно и чије жене немају врлина”. Бизарност нацистичке пропаганде, огледала се у чланцима попут овога: „Кроз преверзност филмских звезда, кроз аморалну и аномистичну тенденцију филмске садржине, кроз карикованог европског човека - Мики Мауса, трован је и уништаван наш градски човек, градска жена и градско дете. Наш тип човека, тако је постао сиболовски расположен, жена - не мајка, не домаћица, већ уличарка, блазирана монденка, жена лутајућег карактера. Дете не чедно и васпитано, које понижује старије и родитеље, већ духовно осакаћено и морално унакажено... Све је то режирао лукави Израиља... Због оваквог рада Јевреја и његових слугу у нашем народу - српски народ је изгубио своју државу и своју слободу.”⁷⁰

Интензивна пропаганда филма у дневној и недељној штампи, знатно је утицала да Београђани настављају редовно да посещују биоскопе, чemu су свакако до-принесли и УФИНИ журнали, са прегледом недељених догађаја.⁷¹ Публика је - како је тврдила штампа - прихватила нове јунаке: Зару Леандер, Марику Рек, Илзе Вернер, Карла Раџеца, заводнице Били Биргела - немачког Клерк Гебла и Јоханеса Хестерса и, наравно, Емила Јанића. Пажњу су привлачили ревијални филмови као што су били „Акорди лубави” и „Воли ме”, историјски спектакли „Каталина II и нароочито авантуритички филмови чија се радња догађала у цунглама Африке: „Без повратка” и „Победник смрти”.⁷² У октобру 1942. у сали театра Београд почело је и приказивање првог филма „у бојама” - „Праг - златни град” у режији Вајта Харлана, у коме је главну улогу играла Кристина Зедербаум.⁷³ Велику пажњу публике привлачили су и „Барон Минхаузен”, са Хансом Алберсом и Илзе Вернер и „Сканџал због баше” - оба у боји.

У време немачке окупације власти су редовно приказивале тзв. културне филмове, намењене у првом реду школској омладини и које је штампа у прилично демагошком маниру афијирисала: „Нису далеко времена када је ћајима било забрањено посешивање биоскопских представа. Сада је у филмовима нема више криминалних авантура и порнографије, он је очишћен и

⁶⁹ Тако, по писању Обнове од 18. јула 1942. је од јануара те године у биоскопима приказивано: 40 немачких, 11 мађарских, 4 италијанских и 1 порвеники филм.

⁷⁰ Обнова, 29. авг. 1941.

⁷¹ Поред групе војних сниматеља који су радили у Београду све време окупације, крајем 1942. немачка филмска комора је овде отворила истурено одељење, на челу са фолксајфнером Карлом Дамином. У току две године они су снимили око 150 сторија које је требало да сведоче о враћању друштвеног живота у нормалне токове, као што су: Вајарски радови Томе Росандића, Српско коло у Народном позоришту, Отварање Београђског Универзитета, Бокс-меч Матијашевића и Живановића, Дечије купатило на Калемегдану, Београдски радио-концерт и др. Једино домаће предузеће „Освета филм”, Стевана Минковића, крајем 1943. је почело да ради свој филмски журнал „Нова Србија”. „Освета филм” је снимио свега неколико репортажа, од којих су неке: Служба рада српске омладине, Сахрана Милана Масаловића, Годинијница оснивања Српске гарде, Концерт Радио-Београда у зоолошком врту, Спорт у Београду, Уметничка школа Младена Јосића, Обућа од канапа, Корзо у Београду и друге. Види: П. Волк, и. д.

⁷² Филмске новости, 1. дец. 1943.

⁷³ Обнова, 25. окт. 1942.

допуна је школском васпитању... теме су оне које служе као инспирација највећим књижевницима... Филм је постао школска лектира.”⁷⁴

Посебно је занимљиво да су у тим годинама у Србији снимљена и три домаћа филма. Били су то „С вером у бога”, Михаила Поповића, „Грешница без греха” и филм Драгољуба Алексића „Невиност без занитите”, чија је премијера пред препуном салом биоскопа Таково одржана 15. фебруара 1943. године.

Radio

Једна од првих мера нових власти после уласка немачких трупа у Београд, било је заузimanje радио-станице, која се налазила у данашњој згради Српске академије наука и уметности (иначе онитејеној бомбардовањима) и њено премештање у палату у улици Кнеза Милоша 16. Пре рата у просторијама на V спрату те зграде смештена је била краткоталасна станица „Београд II”, која је припадала Централном Прес бироу и „била пропагандно усмерена према иностранству”.⁷⁵ Техника Београда II сачувана и неочитећена, спојена са техником београдске радио-станице, омогућила је да она ускоро постане најмоћнији пропагандни пулт на Балкану Wehrmacht - Sendegruppe Sudost Sender Belgrad. Налазећи се под директном управом немачке окупационе власти (управник - оберлајтнант Карл Хајнц Рајнтинген), њен превасходни циљ био је усмерен на пропаганду и информисање Ромелових трупа у северној Африци. Међутим, део емисија био је намењен и слушаоцима у Србији. У прво време програм на српском језику трајао је 2 часа и чиниле су га углавном емисије вести, преноси говора Милана Недића, Велибора Јонића и осталих политичких првака, али и забавне емисије, као што је био „Шарени час” Схватајући радио као најсавременије средство масовног комуницирања и као најногоднији инструмент пропаганде, режим се трудио да прокламације о обнови народних традиција конкретно реализује програмима радија Београд. Тако су се већ у мају 1942. појавили у новинама текстови о потиснутости српске изворне народне музике „од градских музиканата” и о потреби њеног јачег пропагирања.⁷⁶ Те иницијативе потпомогла су еминентна имена, као што су били проф. Славенски, Коста Манојловић, Стеван Христић, Светомир Настасијевић.⁷⁷ Само шест месеци касније покренута је и акција да се уз изворну народну музику читају и дела домаћих писаца. Поново је тим поводом организована конференција, овог пута књижевника, који су акцију подржали: Светислав Стефановић, Милан Кашианин, Тодор Манојловић...⁷⁸

Београдска штампа редовно је објављивала садржај радио-програма, а једном недељено на српском и немачком језику излазио је „Недељни програм” београдске радио-станице.⁷⁹ Најслучаније емисије биле су: Београд-

⁷⁴ Филм. новости, 15. окт. 1943.

⁷⁵ Ж. Симовић, Време радија - хроника Радио-Београда 1924, 1929, 1945, 1989, Београд 1989.

⁷⁶ Обнова, 16. мај 1942.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Обнова, 28. сеп. 1942.

⁷⁹ Ж. Симовић, и.д.

ски стражар, Пријатељи, Живот је вредно живети, Мала варош спрема се на починак, Поздрави за фронт и отаџбину. Посебно је занимљива медијска популарност те радио-станице, после популарисања „Лили Марлен”, за коју је текст написао Ханс Лайп, музiku Норберт Шулц, а певала је Лале Андерсен. Заинтересованим слушаоцима Београда радио-станица је слала речи песме, а слушаоци су - како је тврдила Обнова - у знак захвалности узвраћали пакетима са слаткишима, цигаретама, па чак и новчаним прилозима запосленима у Sender Belgrad⁸⁰! Све време рата та станица је привлачила пажњу не само својим програмом већ и бизарним акцијама, као што је била и акција слашања 100,000 рајхсмарака Хитлеру за рођендан 1942. године.⁸¹

Манипулације прошлошћу стални су пратиоци историјске свести, подједнако као и саме историјске науке. Стога се расветљавање периода и процеса, који можда нису имали одређену атрактивност и актуелност на међе не само као питање стике, већ у изсном смислу и као питање саме историјске методологије. У том контексту, могло би се рећи да је и проучавање културног живота Београда у времену немачке окупације, плодно тле за разматрање наведених проблема. Ова тема пред стрпљивим истраживањем отвара многа питања (нека од њих у овом чланку само су дотакнута - као што је питање репертоара позоришта, а нека посебно занимљива и за самог аутора - као што је посматрање улоге појединачних уметника у животу града тих година и њихова каснија судбина, потпуно заобиђена). Такође и компаративна анализа живота Београда за време аустро-угарске и нацистичке окупације може бити посебно инспиративна за историчаре. Међутим, у методолошком погледу та проблематика иницира и уредна истраживања развоја историјске свести. Она подстиче размишљања развоја историјске свести. Она подстиче размишљања на једној широј основи о директним и индиректним утицајима на стварност и њиховим рефлексијама на посматрања прошлости, захтева од историчара анализе само наизглед апстрактних процеса и на први поглед недовољно очуљивих појава.

Summary

Olga Manojlović

*Cultural life in Belgrade during the German occupation
1941-1944*

Cultural life in Belgrade during World War II has not been sufficiently studied by the Yugoslav historic science. Appraisal and value analysis of these issues have been made without the complete examination of historic sources. Therefore, it became necessary to study the writing of numerous papers and magazines published at that

⁸⁰ Ново Време, 12. окт. 1941.

⁸¹ Обнова, 16. априла 1942.

time in Belgrade. They offer valuable data on the work of cultural institution and artistic events, provide a relatively detailed picture, above all on the work of theaters - both the state Serbian National Theater, and private, student, children's. The press also recorded the activities of exhibitions. The Belgrade press gives precise data on publishing activity of the leading publishing houses: SKZ and Jugoistok A.D. („Geca Kon., before the war). It reports with particular detail on the events related to film, since the Serbian cinematography shot three films during the 1941-44 period, while cinemas, in spite of a considerable changes in the repertoire, continued to operate under the occupation. The Belgrade Radio station, which was under the direct German administration, with its broadcast in Serbian language, often with participation of the most prominent Serbian intellectuals, also greatly influenced the cultural atmosphere in Belgrade.

О ИДЕЈАМА И КЊИГАМА

Један поглед на литературу о теорији, пракси и историји демократије

Уколико бисмо покушали да пронађемо заједнички имснитељ који би повезивао ауторе различитих струка и приступа који ће бити анализирани у овом раду¹ онда би то био закључак да после две и по хиљаде година, колико демократија постоји у политичком речнику нема ни дефиниције, ни теорије демократије која би задовољавала и која би у себи обухватила све разлике, али и интеракције између демократије као идеала и вредности по себи и практичне, демократске реалности, као коначног циља. Међутим, већ на питању да ли је потребна и могућа једна опште усвојена верзија демократске теорије аутори књига о којима је овом приликом, реч се разилазе. Пол Коркоран, у књизи „Ограничена демократске теорије”,² пише да класични модел демократије не постоји, али да га не треба ни тражити јер би нас свака прстиоставка по којој би се модел могао пронаћи у самој структури демократије одвела до једног типа идеализма који надилази онај платоновски. По њему демократија није погодна за метафизичку или систематску друштвену теорију, односно таква теорија не може бити покретач демократије, јер се њена суштина не налази у циљевима које би требало теоријски одредити, већ у средствима. Циљ демократије је по њему сам демократски процес, па је зато демократска теорија - теорија о пракси и о томе како пракса може бити модификована или трансформисана. Греем Данкан, у својој књизи „Демократска теорија и пракса”,³ поставља тезу да прецизне дефиниције демократије нема, јер није реч о статичном процесу. Супротно неким мишљењима да је демократија бар у минимуму захтева тачно одређена, да постоје искијасни постулати и критеријуми који у свим временима и различитим ситуацијама одвајају демократију од онога што она није, Данкан сматра да „фиксне” одредбе демократије не постоје. Он наводи да одредбе које су је одређивале у 19. веку не одговарају више у 20. или, рецимо, да демократија у земљама које се развијају нема много сличности са оном у развијеним земљама, али да то не значи и да се може оспорити. Због тога би, по његовом мишљењу, свака теорија сузила појам, чиме би се отежало његово препознавање у пракси. Двојица аутора,

¹ Избор литературе одређен је књигама које се налазе у Bibliothèque publique d'information de Centre Georges-Pompidou у Паризу

² P. E. Corcoran, *The limits of democratic theory*, London 1989, стр. 20.

³ G. Duncan, *Democratic theory and practice*, Cambridge 1983, стр. 7.

Ђовани Сартори⁴ и Жорж Бурдо⁵ постављају могућност до краја изведене индивидуалистичке тезе по којој би сваки теоријски покушај уобличавања могао бити испотребан, јер би поништио појединачника у коме и јесте суштина демократије. Тако, рецимо, Сартори пише: „Најшира дефиниција демократије би била да је то доктрина која зависи од сваког појединачног духа“.⁶ Бурдо је још експлицитнији када пишући о томе да суштина демократије није у процедуре, већу човеску, закључује: „Нема демократије, има само демократа“.⁷

Далеко је, ипак, бројнија школа оних који сматрају да је трагање за теоријом демократије користан и потребан посао. Њихов аргумент је у томе да је постојање јасне представе о томе шта је демократија неопходан услов за демократско понашање, односно да погрешне идеје могу довести до изрођавања демократске праксе. Свесни латинске пословице да у свакој дефиницији лежи опасност, писци ове школе ипак сматрају да је важно дефинисати демократију, управо због тога што живимо време псеће конфузије, која произлази из тога што је, како каже Сартори, као један од њених најцењенијих теоретичара, од свих политичких термина управо демократија најподеснија за контроверзне интерпретације.

Контроверза суштински произлази из псеће двојне природе. Наиме, појам демократије понекад значи скуп идеала, а понекад се односи на политички систем. Као скуп идеала, демократија се приближава својој етимолошкој, буквалној или нормативној дефиницији по којој је она власт народа. Тај приступ више одређује оно што би демократија требало да буде, него оно што она јесте. Због тога та нормативна и етимолошка схватања имају футуристичко одређење, у коме је демократија пројекција дугог трајања, одвојена од политичке реалности. Посматрана у том смислу, она се у књизи Барингтона Мура „Социјални корсни диктатуре и демократије“⁸ означава као дуга, никад завршена борба, а Бурдо је у истом смислу назива филозофијом, начином живота, религијом, начином да појединач одговори свом позиву човека. У сличном духу је дефинише и Морис Фламан у својој књизи „Историја либерализма“⁹ када каже да демократија није листа циљева или научни доказ, већ једно интимно убеђење, концепт света и човека, пројекција идеала и жеља. Већ поменути Коркоран одлази и даље, називајући је новом светском универзалном религијом, чије су догме слобода, једнакост, самоопредељење, људска права.¹⁰

Опрез налаже да се примети да тако одређене прометејске особине једне идеје као парадигме будућности носе у себи и друге политичке идеје, нешто млађе од идеје демократије, какве су, на пример, социјализам и комунизам. Сартори, међутим, каже да је демократију теке омешити него

⁴ G. Sartori, *Theorie de la democratie*, Paris 1960.

⁵ G. Burdeau, *La democratie*, Paris 1978.

⁶ G. Sartori, n. d., str. 250.

⁷ G. Burdeau, n. d., str. 60.

⁸ Barrington Moore, *Les origines sociales de la dictature et de la democratie*, Paris 1983, str. 337.

⁹ M. Flamant, *Histoire du liberalisme*, Paris 1988, str. 11.

¹⁰ P. Corcoran, n. d., str. 15.

друге две идеје које су у марксизму написле идеолошку матрицу или референтни систем, док се демократија никада није идентификовала са неким специфичним током мисли. Она је, по њему, нус производ целог развоја западноевропске цивилизације и друштва¹¹.

Мало је концепата који су из опскурности на тај начин прешли у општу прихваћеност и постали појам у који се заклињу сви. Термин демократије је постао универзално почасан, чинећи незамисливом ситуацију у којој би се неко у данашњем свету усудио за себе да каже да није демократа или у којој би неки режим сам себе прогласио недемократским. То је, по Сарторију, можда тријумф саме речи над смислом. Он, при том, упозорава да управо та идеална слика може бити највећи испријатељ реалне демократије.

И управо је тај идеал демократије којим се могу користити све политичке оријентације отворио потребу да се теорија окрене и дефинисају онога што је демократско у пракси, односно, како теоретичари кажу, дескриптивном опису онога што демократија јесте. Тада се показало да уколико је изрска „држава то сам ја“, била у свом времену више него јасна савременицима, нова доктрина, по којој смо држава „сви ми“, оставља веома много простора за одређивање ко смо то сви ми. Због тога теоретичари и закључују да ниједан идеал није толико удаљен од реалности као што је то демократски и, како каже Сартори, да је демократија само помпезно име за нешто што не постоји, јер, по њему ниједна реална демократија не би ушла у идеалну дефиницију тога појма. Због тога је, сматра он, првенствено важно направити дистинцију између циљева, идеала и реалности демократија, али при том водити рачуна о осетљивој интеракцији идеала и реалности, јер се без идеала демократија не може материјализовати, и обратно, свака идеја демократије која се не заснива на чињеницама у суштини не постоји.

Најстарија размишљања о демократији односила су се на њен политички облик, док тек са индустријском револуцијом и појавом марксизма та идеја добија и своје социјалне и економске одлике. Међутим, свет у коме је демократија уведена као принцип понашања, веома се разликовао од античког света који је формулисао тај термин, па многа разилажења између идеала и реалности произлазе већ из грчког терминологијског оквира који је постао тесан. Термин „демос“ означавао је малу територијалну заједницу на коју се такав тип „кратоса“, односно владања, односно. Грчки појам који је подразумевао првобитни облик тзв. директне демократије у којој учествује целокупно грађанство, није познавао представничку демократију у њеном данашњем обличју, па због тога није имао способност ширења на већој територији, што је, по већини аутора, а посебно Полу Клавалу и његовој књизи „Идеологија и демократија“¹² и довело до његовог краха у пелопонеском рату против олигархијске Спарте. Модерна демократија, која је по свом облику представничка, има способност да обухвати велике територије, чиме се већ суштински одвојила од свог античког узора чији је предуслов било робовласничко друштво. Модерно друштво превазишло је тако „демос“ као малу заједницу, али је довело у питање и саму заједницу. Модерно, атомизовано друштво као скуп поје-

¹¹ G. Sartori, n. d., str. 115.

¹² P. Claval, *Ideologie et democratie*, Paris 1983, str. 78.

динаца учинило је од народа, демоса, апстрактну категорију, испражњену од смисла. И како каже Бурдо, можда је народ у 19. веку и одговарао тој слици демоса која негира све разлике, која је унитарна и у себи носи квазимистичне атрибуте, али је социјална реалност која је наступила након индустриске револуције створила новог човека који није одређен колективним идеалитетом, већ својом различитошћу, местом на коме се налази, професијом, начином живота, циљевима и потребама. Тада човек се појавио као брутална чињеница, изашла из технике и развоја капиталистичке привреде.¹³

Зато се као кључно и поставља питање: шта је модерни „демос“. Ако се поново вратимо Сарторију наћи ћемо пет концепција народа. По првој то само значи велики број, по другој та реч има значење речи сви, а по трећој би подразумевала ентитет, органску целину. По четвртој концепцији народ би био плуралитет који се изражава кроз апсолутну већину, а по петој, плуралитет који се изражава кроз релативну већину.¹⁴ Прве две концепције аутор одбације са закључком да у таквим заједницама демократија никада неће постојати. За трећу, по којој је народ органска целина, каже да је реч о романтичарској представи у којој су сви уједињени у једној души, у којој појединача нема, што води најтиранскијој, властијер у име свих један влада, по формулама сви за једног, један за све. Ни четврта концепција у којој се народ изражава у апсолутној већини не може донети стабилну и трајну демократију, јер би то значило да само 51% становништва има сва права. Због тога се Сартори опредељује за последњу, пету концепцију - концепцију релативне већине, по којој би онда демократија била власт већине ограничена правима мањине.

Тако долазимо и до једног од кључних питања модерних демократских теорија-до питања о односу већине и мањине. Роберт Дај у књизи „Увод у демократску теорију“,¹⁵ издваја Медисонова размишљања, посебно указујући на његову 4. хипотезу по којој ће без спољне контроле већина тиранисати мањину на исти начин на који је то познато у обрнутом случају. По њему се тест који одваја тиранију од истираније не испитује на величини групе која влада већ на томе да ли та владајућа група, ма колика била, поставља озбиљне бране над природним правима грађана. Ту тезу озбиљно заступа и Фламан кад каже да либерална демократија није власт већине, већ да је то она власт која почитује мањину, односно, да права већине не произлазе из њене величине, већ њено право на владање садржи у себи пре свега одговорност и дужност према мањини. Из тога он закључује да што су права мањине шире и озбиљније гарантоване, то је демократија либералнија, док што су она мања, то је демократија ближа народној демократији.¹⁶

Због тог осетљивог питања мањине и већине, оних који владају и оних над којима се влада, може се закључити да већина аутора демократију види као систем равнотеже друштва. Стабилност и трајност те рав-

¹³ G. Burdo, n. d., str.28.

¹⁴ G. Sartori, n. d., str 76.

¹⁵ R.A. Dahl, A preface to a democratic theory, Chicago 1956, str.8.

¹⁶ M. Flamant, n. d., str.25.

нотеже најдубље су везани за систем институција које у специфичном споју конфликата и компромиса омогућавају политичко такмичење, али и контролу и ограничавање власти. Тај систем институција се заснива на претходном принципу, принципу конкуренције који излази из дубине сложеног и раслојеног друштва. Принцип конкуренције, опет, омогућава функционисање првог великог принципа на коме се заснива демократско друштво, а то је принцип личног интереса, који, како каже Фламан, од друштва чини спонтану хармонију егоизама.¹⁷ Појединачни егоизми доведени у конкурентски однос, путем слободе, као трећи принцип без кога конкуренција није ефикасна, воде напретку читаве заједнице. Напретка, међутим, нема без четвртог великог принципа, каже Фламан, без принципа одговорности, који је коректив слободе, јер бити слободан по њему значи бити спреман на подношење последица. Тиме се приближавамо дефиницији реалне демократије коју Ги Ерме даје у својој књизи „Народ против демократије“¹⁸ а која гласи да демократски режим функционише као тржиште, да је он идентичан са економским, при чему је демократија метод којим се то тржиште регулише. Иако већ помињани Коркоран не приhvата у потпуности ту тезу, пишући да демократија није само врста политичке процедуре на основу интереса и такмичења, већ да је то и форма политичке акције, односно начин постизања циља нападањем узих интереса мање уским,¹⁹ може се рећи да се ипак већина аутора слаже да демократија јесте један широки терен за утакмицу различитих политичких понуда. Политичке партије као представници различитих интересних група преко сложеног изборног система представничке демократије улазе у основну институцију система - парламент, који је, како каже Карл Шмит у својој књизи „Парламентаризам и демократија“,²⁰ једна комисија народа која доминира над својом сопственом комисијом - владом, која од њега зависи. Уз одвојено и независно судство те институције представљају фондамент модерне демократије, чија суштина по многима и јесте у институцијама које делују ограничавајуће једна на другу.

Ту се отвара једно занимљиво питање, слично оном о односу коопске и јајста, а то је да ли су институције направљене по моделу и идеји демократије, или је идеја демократије добијала своју потпуну форму претходним оснивањем институција које су се јавиле као потреба друштва у процесу развоја. Демократија је у значењу политичког концепта позната од 5. века пре нове ере, када је у Перикловој Атини постављен принцип власти која долази од народа, са директним учешћем народа, једнакошћу пред законом и плуралитетом, односно поштовањем свих ставова.²¹ За Периклову демократију Сартори каже да је највише одговарала буквалном значењу речи, јер је атински „демос“ имао више „кратоса“, од било кога касније, и то директним, потпуним учешћем грађана. Каснија римска олигархија у време републике и царски систем власти, као и политички си-

¹⁷ M. Flamant, n. d., str.77.

¹⁸ G. Hermet, Le peuple contre la democratie, Paris 1989, str. 24.

¹⁹ P. Corcoran, n. d., str. 22.

²⁰ C. Schmitt, Parlamentarisme et democratic, Paris 1988, str.40.

²¹ R. Macridis, Contemporary Political Ideologies, Boston 1989, str.20

стеми средњега века створили су, како каже Бурдо, рупу трајну две хиљаде година. Међутим, корисне модерне демократије већина аутора налази управо у средњем веку. Идеја демократије траје са средњевековним писцима који чувају њен идејни континуитет, наводећи је као једну од три базичне форме владања. Већина аутора налази да и сама модерна пракса представничке демократије има средњевековни корен који излази из дезинтеграције државног ауторитета изникле из пада римског царства. У оквиру феудализма се зачињу и институције које су омогућиле демократију, на првом месту пракса природног права, имунитет, право на отпор и уговор. Слаба краљева власт, скучена правима феудалаца, цркве и градова довела је до конституисања савета у којим се могу наћи корени модерног парламентаризма. Бурдо пише да је и само модерно схватање закона наслеђено из средњег века у коме је закон, због свог божанског порекла, био извор ауторитета и краљевске власти.²² Ренесанса касније ствара услове за развој појединца, упућујући људе на стварање свести о самима себи. Шеснаести век доноси са собом Реформацију која је по општем мишљењу одиграла есенцијалну улогу у развоју капитализма и либерализма, развијајући католичку ортодоксију која је стерилисала друштво.²³ Затим се, најпре у Енглеској, стварају услови за јачање независности аристократије од крунс, стварањем интересног савеза између комерцијализоване аристократије и оснажених градова. Тада, у Славној револуцији, као отпору краљевској власти пада и прва краљевска глава, што је за Франциса Пола Беноа²⁴ значило рођење модерне демократије. То прихвати и Барингтон Мур, називајући тај дођај првом фазом демократије, фазом укидања арбитгарне, неодговорне власти. Лок, као главни идеолог славне револуције, поставља основе модерне демократске теорије у споју идеја индивидуализма, неотуђивог права на својину, политичког либерализма и једнакости свих људи у њиховом праву на живот, слободу и власништво. Осамнаести век ће у сferи идеја донети Монтескјеа, Волтера и Руса, припремити терен за Токвила и тиме прећи теоријски Рубикон. Међутим, како каже Беноа, демократија тиме још није постала доктрина.²⁵ Она ће у то пре-расти тек када је Америка, својом револуцијом ослобађања од метрополе, и Француска, својом социјалном револуцијом, буду претвориле у праксу. Ошти напредак и технички изуми створили су услове за обогаћење нове класе, урбане и економски независне од државе, класе без које, како каже Мур, нема демократије. Тиме је, како разврстава Беноа, настала прва фаза у развоју модерне демократије - фаза политичке демократије која је обележена постепеном изградњом демократских институција, као последицом измеђуних политичких односа.²⁶ Тако се постепено, током читавог 19. века развија институција владине одговорности пред парламентом, вишепартијност, тајност гласања, ширење пра-

²² G.Burdo, n. d., str. 30.

²³ M. Flament, n. d., str. 35.

²⁴ F. P. Benoit, *La democratie liberale*, Paris 1978, str. 231.

²⁵ F. P. Benoit, n. d., str. 108.

²⁶ Исто, стр.230.

ва гласа, одвајање цркве од државе, независност судства, мирнодопска спољна политика итд. Технички прогрес друге половине 19. века помаже њеном ширењу и укорењавању у друштву, путем железнице, пароборда, струје, слободне трговине, великих тиража штампе, међународног мира (са изузетком 1870), интернационализације културе. Карл Шмит чак каже да све што је доприносило повећању броја бирача може да се назове демократском појавом.²⁷

Тиме се враћамо на можда кључно питање да ли једна земља постаје демократска зато што је развијена, или она постаје развијена зато што је демократска. Иако се Сартори, као један од највећих ауторитета, опредељује за другу могућност, подсећајући да развијеност сама по себи може одвести и у диктатуру, као у случају Немачке и Јапана, већина новијих књига ипак доприноси аргументовању прве тезе. Тим питањем се посебно бави Ги Ерме у области социологије политике у своје две књиге: „Социологија демократске конструкције“²⁸ и „Култура и демократија“.²⁹ На трагу Макса Вебера он испитује читав низ појава које су данашње друштво учиниле онаквим какво је. Разматрајући верску компоненту, он потврђује да се у католицизму, у процедурни избора наређа створила клица изборног система, као и да је борбом цркве за њене представнике у скупштини у шеми светитељство-аристократија-народ створена основа парламентаризма.³⁰ Он подсећа да је језуитски захтев за одвајањем духовне дискусије од свега световног омогућио лаицизацију политике и њену секуларизацију. Ерме, међутим, ипак закључује да је пре појаве реформације црква била препрека и за саму појаву демократске идеје, јер је као државна религија монополисала царску власт до доминације. Супротно томе, реформација је ојачала покрет за индивидуализацију грађана, с временом створивши појединца који води ка представничкој власти.

На другом нивоу он анализира улогу различитих правних традиција у формирању демократске свести.³¹ Онолико колико прави разлику између католичанства и протестантизма, он помиње и разлике између континенталног и англосаксонског права. У континенталној правној традицији он види римски комплекс који се огледа у преношењу отпора подели власти са римског царства на државе континента. Основна карактеристика тога комплекса јесте потчињеност правосуђу воли политичке власти, па се у Светом римском царству до 19. века учвршиће харизма државе и њеног шефа, што се у немачком случају, по његовом мишљењу, задржало најдуже и довело до 1933. године. То по њему проистиче из римског права које има извор у воли и легитимитету једне централне власти, из чега даље проистиче супрематија јавног над приватним правом појединца. После француске револуције јавно право чак постаје национално, што се касније догодило и у Немачкој са Ландрехтом, чиме је, како аутор каже, снага државе постала снага касарне. Зато он закључује да континентално право

²⁷ C. Schmitt, n. d., str.123.

²⁸ G.Hermet, *Sociologie de la construction democratique*, Paris 1986.

²⁹ G.Hermet, *Culture et democratie*, Paris 1993.

³⁰ Исто, стр.27.

³¹ Исто, стр.47.

има ауторитарну димензију, што одговара и типу правосуђа који се ту развио, а у коме су судије државни функционери. Упркос свему томе такав правни систем је имао и једну ослободилачку димензију јер се, без обзира на централизованост, радило о држави права која није била деспотска јер се заснивала на једном рационалном ауторитету. Насупрот таквом систему, Ерме наводи англосаксонско правно устројство које излази из класификације светог Томе на природно и позитивно право и из једне старе афирмације права и аутономије појединца и група пред влашћу монарха, односно државе, чији је корен у Магна карти. Јасна одвојеност јавног од приватног права учинила је од англосаксонских судија еманације њихових друштава, а не агенције власти, укратко гаранте демократије.

Трећи елемент који се у овој књизи анализира јесу породичне структуре као основе културне антропологије која се налази у основи друштвених система. Ерме се углавном позива на књигу Емануела Тода „Трећа планета, породичне структуре и идеолошки системи”.³² Он, додуше, каже да теорија о породици још није сасвим убедљива, али и да је веома сугестивна и као доказ наводи чињеницу да се одређени крајеви традиционално политички опредељују на овај или онај начин. Он наводи пример југа Енглеске, који је традиционално конзервативан, севера САД који је републикански, или југа Француске који је леви, и поставља питање да ли је реч само о преношењу ставова са генерације на генерацију или постоји веза између односа ауторитарности и слободе са породичном структуром. Од многоbroјних примера које Тод анализира, навешћемо следећа три: први је ауторитарно-егалитарни, који је ауторитаран у односима генерација, али је егалитаран у оквиру једне генерације, рецимо међу браћом. Тај тип је карактеристичан, каже аутор, за руралне крајеве северозападног Централног масива, Тоскану, Речио-Емилију, словенски и кинески аграрни свет, па такав тип породице, по овој књизи ствара културне и друштвене услове за развој егалитарних диктатура. Наведене зоне се подударају са комунистичким режимима или веома снажним комунистичким партијама. Други тип је ауторитарна протестантска породица, која се због библијског идеала прилагођава ауторитарној структури јеврејске породице, па у томе аутор види један од разлога за кашњење демократије у Скандинавији и Пруској. Или, узимимо, на пример, трећи тип, атомизоване, слободне породице какве се може наћи у Енглеској, Холандији, Данској и деловима Швајцарске, коју одређује друштвена пластичност, која подржава појединачну иницијативу, географску, религиозну и идеолошку мобилност и омогућава безболнији пут у демократско друштво.

Поред још веома занимљивих поглавља која се односе на везе између, рецимо, културних модела или степена писмености и могућности друштва да постане демократско, навела бих и једну занимљиву поставку о политичким димензијама индустријализације. Ерме полази од тога да индустријализација, без икакве сумње дугорочно учвршијује демократију повећавајући потрошачке могућности маса чиме се ствара социјална стабилност потребна за демократско остварење. Он закључује да политичка диференцијација одговара фазама индустријализације. Прву фазу индустријализације назива либерално-текстилном, коју осликава дифузија лаких

³²E. Todd, *La troisième planète, structures familiales et systèmes idéologiques*, Paris 1983.

индустрија. Тој фази одговара политички оквир који је не мање либералан од економског, лишен интервенција државе. Ту фазу он ставља у период 1750-1850. Другу фазу индустријализације назива државном, јер се као купац тешке индустрије могла јавити само држава. Неопходност планираних инвестиција је у блиске односе довела индустријску, финансијску, политичку и административну слиту. Посебно је занимљива анализа оних земаља у којима се индустријализација и модернизација јављају само у другој фази, какве су Немачка, Италија и Русија. У тим државама се закаснела индустријализација могла надокнадити само уз велику зависност од државе. У том случају ништа није фаворизовало парламентаризам јер је дијалог између економских и политичких елита морао бити без посредника и брз. Изборна процедура је само могла да смesta. Тако анализиран закаснели улазак у индустријализацију је елемент супротан демократском остварењу и погодан за ауторитаризам, онако како је текстилна индустрија у Енглеској или Белгији била у хармонији са парламентаризмом.

Тај редуковани приказ историјских и социјалних извора модерних демократија показује да демократске праксе свакако не би било без демократских идеја, али ни да развој тех идеја није био могућ без огромних друштвених промена које су изменењеном, стратификованим друштвом најметнуле потребу да преко производње идеја као интелектуалних алатки омогућију своје сложенеје функционисање. Демократија, која је као идеја сачувана у људском памћењу није могла бити остварена без суштинске и драматичне промене друштва изазване појавом моћи и независне грађанске класе. Демократија је била полуѓа којом је буржоазија прилагодила друштво својим нарастајућим потребама и моћи, па се због тога може закључити да је она израсла из целокупног развоја западноевропског друштва као његова потреба и природан резултат. Тачно је да је било историјских тренутака у којима су идеје слободе, једнакости и братства организовале у своје име огроман друштвени набој и насиљно, преко револуције, наметнуле политички систем са којим су кореспондирале. У тој превратничкој улози идеје су убрзавале друштво, али су му касније понудиле форму која га је вратила у равнотежу. Мур у својој књизи „Социјални корени диктатуре и демократије“, то питање заоштрава и каже да демократије као природног процеса не може бити у оним земљама у којима није дошло до буржоаске револуције, као средства за стварање институција које су погодовале демократији.³³ Међутим, једном насиљно најметнута, демократија је наставила да сазрева изнутра, будући да је као систем била способна да налази одговоре на питања која су наметале друштвене промене током 19. и 20. века. Узајамна зависност између демократије и развијеног друштва довела је до тога да се демократија код аутора о којима је овде реч ипак најчешће види као стање друштва. Зато многи од њих данашњу фазу демократије, за разлику од оне претходне, политичке, називају социјалном или друштвеном демократијом. Њену суштину и даље чине права човека, само што се тај човек променио. То више није Русово апстрактно биће, без крви и меса, већ природан човек, зависан од околине која га чини. Тај прелазак са апстрактног на конкретно, тачније сваког човека, био је условљен претходном, економском фа-

³³

B. Moore, II. d. str.342.

зом демократије која је имагинарном човеску донела задовољавајућа средства за живот, чиме је поштовање човека добило економску основу.³⁴ Тиме су и права модерног човека постала на првом месту социјална, што се огледа у гарантујућеговог права на рад, зараду, задовољство, социјалну сигурност. Ако је политичка демократија обезбеђивала политичку једнакост и једнакост пред законом, социјална демократије треба да осигура једнакост услова живота, као производа слободног тржишта, индивидуалне иницијативе и конкуренције. Или, како то Бурдо, велики поклоник социјалне демократије формулише: „разлика између политичке и социјалне демократије јесте разлика између права на постојање и права на стицање.“³⁵

И управо се у томе што демократија није само политички систем, већ стање друштва, налазе узроци који су јој омогућили да се у разним формама прилагођава променама које су је искушавале у последња два века. Њена дуговечност је можда и најбољи доказ да она израста постепено из друштва, налазећи упориште у либералној идеји да човека треба прихватити онаквог какав је, без колективистичких тежњи да се неспонтано, спољним путем промене и човек и друштво. Имајући упориште у човеку, демократија никада неће постати идеална, нити од ње то треба очекивати, јер би тиме престала да кореспондира са људском природом. Вероватно тако треба схватити Сарторијеву опомену да највећи непријатељ демократије може бити управо њенса идеализована слика која је утопијска и митска. Сваки покушај њеног угађивања у друштво би био супротан људској природи и логици људског друштва, па самим тим и супротан сущини демократије.

Lenard J. Cohen, *Broken Bonds - the Disintegration of Yugoslavia*, Westview Press, Oxford 1993, XV + 299.

Канадски професор политичких наука са Симон Фрессер универзитета Ленард Ц. Коен је, пре издавања своје најновије студије „Раскинуте везе - Дезинтеграција Југославије“, објавио већ две књиге које су се бавиле проблемима југословенског друштва: „Југословенско искуство - Политичка кохезија у ломљивом мозаику“ (1983) и „Социјалистичка пирамида - Елиге и власт у Југославији“ (1989). За разлику од потоње две, које су се углавном задржале на истраживању политичких појава југословенског социјалистичког друштва на нивоу социолошког и политичког истраживања, најновија студија Л. Ц. Коене се како својом темом тако и аутором намером обрела у пољу историографије. Наиме, сам аутор је основну идеју свог истраживања свео на три заокружене целине: прво, покушај сагледавања генезе „југословенске идеје“ која је претходила стварању државе и потешкоћа са којима се та држава сусретала током свог постојања; друго, назначање чинилаца који су водили ка њеној дезинтеграцији током осамдесетих и насиљном разарању деведесетих година и, коначно, анализа проблема који су везани за интернационализацију југословенске кризе и „дивљачки етнички и политички конфлікт“ током 1992. и 1993. године. Ово би, уједно, могао да буде и најсажетији приказ књиге професора Коена. Међутим, просторна и временска близина и близост догађања који су предмет његове анализе, а пре свега и специфични проблеми који из те чињенице произлазе, захтевају неколико додатних речи.

Прво поглавље, насловљено „Еволуција југословенске идеје“ (1-45), јесте покушај сажетог приказа настанка и развоја југословенске идеје, од појаве Илирског покрета 1830. године до уједињења, и живота југословенске државе, од тренутка њеног настанка 1918. до смрти Јосипа Броза 1980. године.

Своје размишљање о том 150-годишњем раздобољу аутор је поделио у четири мање целине („Југословенство пре Југославије“, „Међуратно југословенство“, „Рат - пропаст и поново рађање Југославије“, „Социјалистички развој и југословенство - Титово нејасно завештање“). Схватајући хрватско-српске односе током XIX и XX века као пресудан чинилац који је одређивао постојање југословенске идеје и државе, аутор је, у наведеним фазама њиховог развоја у различитим државно-правним условима, покушао да успостави неке константе у овом историјском ондосу и представи их као узроке садашњих догађаја. Основна Коенова теза је да су, почевши од XIX века, виши кругови хрватског друштва били искључиви креатори и носиоци идеје јужнословенског уједињења „на основи демократског ком-

³⁴ G. Burdeau, и. д., стр.71.

³⁵ Исто, стр.67.

промиса" и у оквиру полицејтическе заједнице, на супрот српским елитама које су, увек и у целини, биле окренуте национализму и стварању „Велике Србије". Консеквентно пратећи то своје становиште током XX века, професор Коен је у слику међунационалних и политичких односа у међуратној Југославији утемељио на уверењу да су српски политичари „својим централистичким и србо-центричним концептом проузроковали непоправљиву штету будућем државном јединству, отуђујући две главне несрпске групе". Након веома недореченог приказа тих односа у годинама 1941-1944, аутор је своје виђење национаног питања у условима „површног етничког мира" социјалистичке Југославије сажео у закључку да су и у овој држави „Срби манипулисали лажним једнопартијским федерализмом који су успоставили комунисти". Такву интерпретацију, која сугерише сукоб хрватског федералистичког југословенства и српског централистичког национализма, потврдјана је и поступком селективног избора личности које су послужиле као парадигме стања политичког духа код Срба и Хрвата, уз, неретко, анахроно и једносмерно тумачење њиховог деловања. Тако су Вук Каракић, Гараšанин и Пашић (означени као експанизивни националисти), супротстављени Рачком, Ј. Ј. Штросмајеру и хрватским политичарима из Далмације, док је Мачек окарактерисан као „човек дубоке југословенске оријентације...".

Иако би се известан степен повишене поједностављености у оценама и разумевању сложене историје југословенског простора у XIX и XX веку могао приписати и неизбежним потешкоћама које намеће покушај сажимања тако богатог и више смерног историјског развоја у оквире изузетно кратког текста (45 страна), чини се много значајнијим то што је професор Коен своје целокупно тумачење генезе југословенске идеје и државе засновао искључиво на субјективној интерпретацији пробране литературе о чијој се репрезентативности може рећи да је, у најмању руку, дискутабилна. Због тога та целина пре изгледа као једна вредносна премиса којом се унапред сугерише рецепција даљег текста, него као вре достојна историјска анализа.

Наредна велика целина Коснове студије састоји се од укупно пет по-главља („Социјалистичка реформа у кризи - Пост Титовска свађа" (45-79), „Ка пост социјализму - Појава партијског плурализма" (79-115), „Распад суверенитета - фрагментација државног ауторитета" (115-139), „Југосточни плурализам - Национализам тријумфује" (139-163), „Раздавање - 'Нове' елите и развлашћена федерација" (163-195)), која обухватају раздобље од 1980. до 1990. године - заокружену временску целину у којој су, по оцени аутора, политичка и, пре сега, економска криза проузроковале ново буђење „етно-националних" антагонизама, што је довело и до убрзане поделе комунистичке елите на регионалним основама.

Иако је праћење догађаја и даље на нивоу хронолошког, професор Коен је елементе историографског, наглашене у првом делу, приметно по-тиснуо у други план. Зато би се тај део студије пре могао оценити као социјолошка и политиколошка анализа неких друштвених феномена, који су се, између осталог, с временом развијали.

Полазећи од кризе социјализма као заједничке појаве у свим југословенским републикама, аутор је настојао да објасни како су се из почетног неслагања око концепта реформе југословенског социјализма током осамдесетих година, на темељу разлика у схваташњу политичког плурализма,

облика неопходних економских реформи и реформи војске у могућој реорганизованој држави, изродили антагонизми који ће довести до поремећаја односа међу југословенским републикама, регионализације партијских елита, слабљења федералне власти и захтева за суврениитетом појединачних федералних јединица. Веома темељну анализу тих центрипеталних тенденција, аутор је засновао на детаљном проучавању многих друштвених и политичких постфеноменса, тако да тај део Коснове студије пружа социјолошки добро утемељену слику о генези и специфицистима сваког од релевантних југословенских национализма, о феномену „дивљег плурализма", структури водећих националних странака, саставу и политичком појеклу стarih и нових лидера и слита, као и покуџај објашњења понашања републичких медија и бирача у новонасталим политичким приликама. Поред значајног посла сабирања и обраде велике количине социјолошких по-литиколошких и публицистичких истраживања, која су током осамдесетих година, објављивана у домаћим и страним публикацијама, тај део студије даје и веома добар приказ односа општих и посебних појава, које је, у односу на европска постсоцијалистичка превирања, показивало југословенско друштво тога времена.

Високој вредности тих анализа очито је допринело раније Коеново бављење проблемима посттитовског југословенског социјализма, као и инсистирање на социјолошком приступу. С друге стране, искључива употреба извора који имају вредност искључиво за социјолошку анализу, у потпуности ставља у питање заснованост Коснових покушаја да, у оквиру свог истраживања, на нивоу историографског тумачења пружи релевантно објашњење збивања и успостави узрочно-последичне везе између поједињих догађаја и појава овог времена.

Претходно изречен суд још више важи за наредна два поглавља „Политика бескомпромисности - увод у грађански рат" (195-223) и „Распад друге Југославије - балканско насиље и међународни одговор" (223-265)/, којима је аутор покушао да састави колико-толико коначну слику сложеног мозаинка догађаја од почетка 1991. до средина 1993. године. Уколико упоредимо ту Коснову замисао, која је изражена у поднасловима по-менута два поглавља („Преговори без резултата", „Укључивање међународне заједнице - понуда ЕЗ и Бејкерова мисија", „Рат у Словенији и Хрватској", „Интернационализација балканске кризе - импровизација и противречни сигнали", „Рат у Босни", „Женевски преговори") и изворе који су коришћени за ту реконструкцију (неколико билтенова светских новинских и радио-агенција, неколицина англо-америчких дневних листова и домаћих недељника), схватићемо иерархију проблема који је професор Коен себи поставио. Исход тог напора је дескриптивно низаје догађаја које ни у фактографском смислу не пружа много новог. Помену је можда вредна само смелост аутора да о једном недовршеном историјском процесу даје судове који, и поред свих сазнајних ограничења, престендују на коначност.

Последње поглавље, „Пропаст и будућност Југославије" (265-289), представља сублимарни одговор аутора на питања која су формулисана на почетку ове књиге. Сагледавајући „Виолентни распад Југославије кроз призму историје", професор Коен закључује да је до те појаве дошло због неинтегрисаности југословенског друштва, више деценијске српске доминације државом и немогућности политичких вођа да се сложе око проме-

њеног модела политичке и економске коегзистенције која би сачувала неки вид државног заједништва. С друге стране, узорке испољавања огромне количине насиља које је тај процес дезинтеграције покренуо, аутор види у: историјски дубоко усађеном анимозитету између етничких група; у жељи за осветом жртава у претходном светском рату и у неуспеху комуниста да реше национално питање. Узимајући у обзир то историјско бреме, професор Коен сматра да је могућност реинтегрисања југословенске државе врло далека и магловита, поготово уколико се узме у обзир његово убеђење да неки од новоупостављених „протодемократских“ режима, како их аутор назива, имају недемократске карактеристике које, услед појачаног национализма и економске катастрофе прозроковане ратом, могу у потпуности да угаше демократске процесе у повоју.

У целини гледано, књига „Раскинуте везе - Дезинтеграција Југославије“ представља још једну у низу студија о југословенској кризи која се бави „недовршеном историјом“ и тиме саме у себи носе ограничenu могућност целовитог сагледавања и разумевања проблема које разматрају. Такви покушаји су често засновани на мултидисциплинарним истраживањима, што је случај и са том студијом која у себи садржи елементе социологије, политикологије и исориографије. Како свака од тих дисциплина, с обзиром на своје особености, има различите захтеве у односу на предмет истраживања и изворе који се том приликом употребљавају, изгледи за потпуну и коректну научну верификацију из сваког од наведених углова су неједнаки. Сходно томе, и структура књиге професора Коена (историјско уопштавање - социо-политиколошка анализа - наративна дескрипција савремених догађаја - социо-историјска синтеза) показује приличну неуједначеност својих саставних делова у важењу закључчака, општости и коначности исказа и целовитости реконструисане слике догађаја. Због таквих скокова у квалитету десило се да чак и коректне социо-политиколошке анализе, постављене на неконзистентној и слабој историографској основи, делују политички прстенциозно. Сходно томе, чини се да ће за потпуну реализацију те комплексне теме социолог и политиколог Коен морати још извесно време да сачека професора Коена историчара.

Бошко А. Стјакојевић

CONTENTS

Andrej Mitrović, Proposed outline for discussion of the study of social history 5-7

Articles

Predrag J. Marković, Theory of modernization and its critical implementation in Yugoslavia and East European countries between the two World Wars 11-34

Ljubodrag Dimić, Historiography and ideology-Yugoslav experience 1945-1955 35-54

Contributions

Tijana Čolak-Antić, Literary and artistic salons in Belgrade 1830-1940 57-66

Kosta Nikolić, Workers in the civil society of the Kingdom of SCS/Yugoslavia (1921-1931) 67-76

Olga Manojlović, Cultural life in Beograde during the German occupation 1941-1944 77-90

On books and ideas

Drubravka Stojanović, Literature on theory, practice and history of democracy: a view 93-102

Boško A. Spasojević, Lenard J. Cohen, Broken Bonds - The Desintegration of Yugoslavia 103-106

Annual of Social History

Address: Odjeljenje za istoriju, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18-20, 11000 Beograd, YU

Telephone: 639-222/307

Editorial Board: Andrej Mitrović (president), Milan Ristović (editor in chief), Ljubodrag Dimić, Mile Bjelajac, Dubravka Stojanović, Predrag J. Marković

*Годишњак за друштвену историју,
година I свеска 1, 1994.*

Издавач

Филозофски факултет у Београду, Катедра за ошту савремену историју

Главни и одговорни уредник

Милан Ристовић

Редакција

Андреј Митровић (председник), Милан Ристовић (главни и одговорни уредник),
Љубодраг Димић, Миле Ђелајац, Дубравка Стојановић, Предраг Ј. Марковић

Лектор

Мила Ђарјактаревић

Превод резимеа

Миомира Бранковића

Пасловна страна

Никола Костандиновић

Излази три пута годишње

Адреса Редакције: Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет,
Одељење за историју, Чика Љубина 18-20, 11000 Београд.

Штампа „ЧИП - Штампа”, Београд, Студентски трг 15

Ослобођено пореза на промет минијењем министарства за науку и технологију
СР Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

Издавање „Годишњака за друштвену историју” финансијски је помогла Фон-
дација СОРОС - Југославија.

Фотографија на насловној страни: Милета Рајковић, Породични излет у Соко
Бањи 1908, Историјски музеј Србије, Београд.